

Hartwin Brandt

Az ókor alkonya

A kései Római Birodalom története

Hartwin Brandt
Az ókor alkonya

TUDÁSTÁR

Hartwin Brandt
Az ókor alkonya
A kései Római Birodalom története

CORVINA

A mű eredeti címe: *Das Ende der Antike. Geschichte des spätrömischen Reiches*

© Verlag C. H. Beck oHG, München 2001, (2nd edition) 2004

Hungarian translation © Pataricza Dóra, 2006

A fordítást szakmailag ellenőrizte és az irodalomjegyzéket összeállította: Dr. Németh György

Sorozatterv: Kiss István

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikus eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is.

Kiadja a Corvina Kiadó Kft., az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1072 Budapest, Rákóczi út 16.

e-mail: corvina@t-online.hu

www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója

Felelős szerkesztő: Blaschik Éva

Műszaki vezető: Illyés Éva

Nyomdai előkészítés: Aldus Stúdió

Készült a Szekszárdi Nyomdában, 2006-ban

Felelős vezető: Vadász József

ISBN 963 13 5562 4

ISSN 1787–4629

1. A késő ókor mint kései és korai időszak

A „késő” szóhoz kapcsolódó jelentés egy időkontingens közelgő végének képzetét kelti: a korai és a virágzó idők már elmúltak, a hanyatlás, a gyengülés és a közelgő alkony pedig egy nap, egy élet vagy egy korszak hamarosan bekövetkező lezárulását jelzi. Thomas Mann A Buddenbrook-ház című művében, amelynek „Egy család hanyatlása” az alcíme, egy napon Hanno, a família kései sarja a családtörténeti papírokat bújva „szemét még egyszer végigjáratta az egész bonyolult genealógián” azután „az aranytollal szép, rendes kettős vonást húzott végig az egész papíron” Amikor az apja nyersen kérdőre vonja, Hanno csak hebeg: „Azt hittem... azt hittem... nem jön több utána...” (Lányi Viktor ford.). Bár a regény cselekménye (és a család története) itt még nem ér véget, a kis későn születettnek egyfajta mélyebb értelemben mégis igaza van: tulajdonképpen nem következett utána már semmi, a családdal együtt egy korszak is a végéhez érkezett.

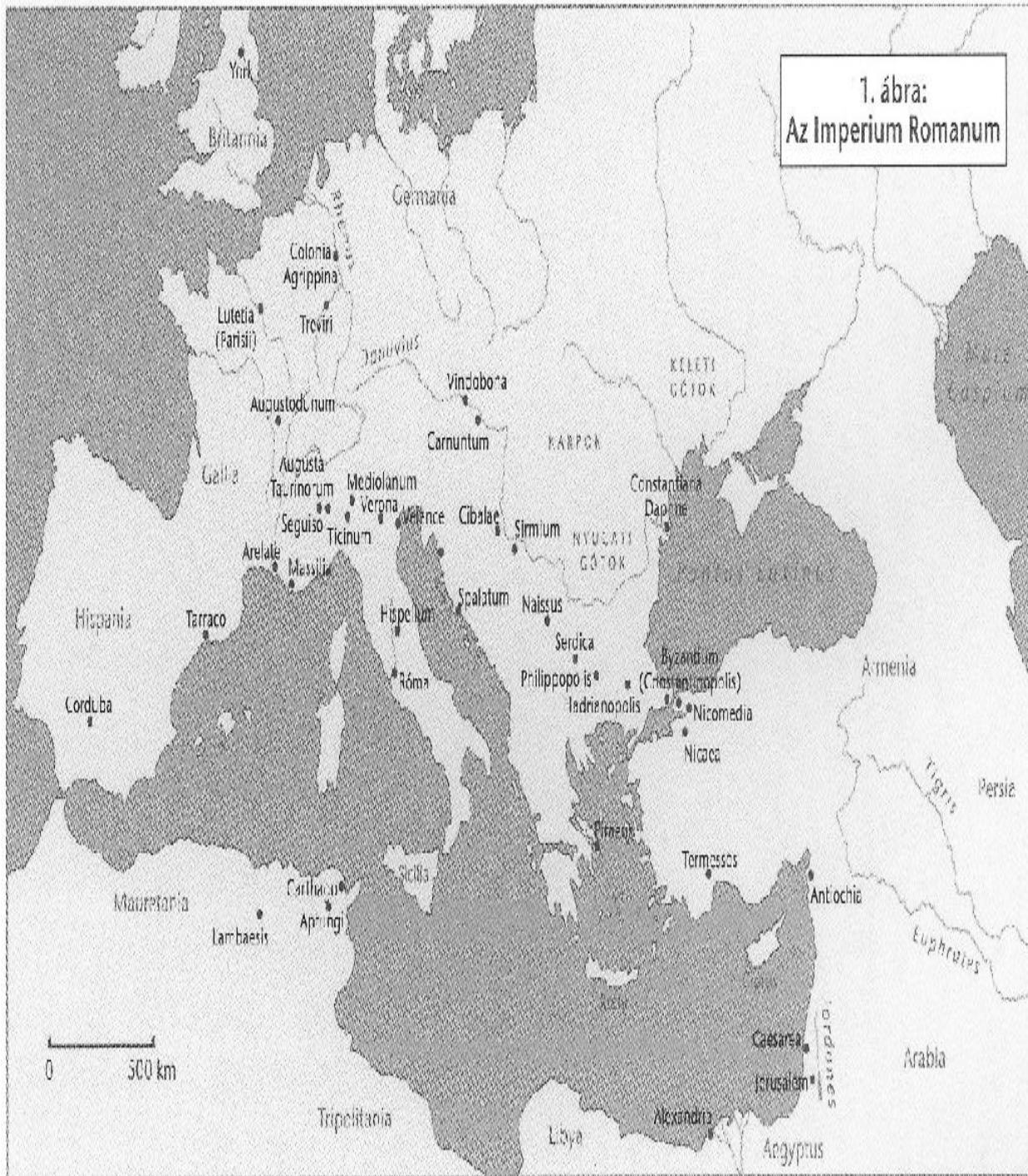
Azóta, hogy Jacob Burckhardt a 19. század közepén „Nagy Konstantin kora” című művében késő ókori időkről beszélt, a tudományban már meghonosodott a késő ókor fogalma, méghozzá az imént említett mögöttes jelentéssel: persze hogy „jött még valami”- eseménytörténeti szempontból – a római császárkor aranykora után, de vajon ez valóban „valami” volt a szó igazi értelmében véve? A 300 és 600¹ között eltelt századok nem inkább csak késő őszi lecsengését jelentették egy közel ezeréves, virágzó időszaknak, illetve a középkor sötét időszakának nyitányát, amelyet csak sok évszázaddal később csatolnak majd ismét az ókor aranykorához?

Ez a felfogás az ókortörténetben már a 19. században mintegy kanonizált formát öltött: úgy vélték, Diocletianus császár (284–305) az abszolutisztikus dominátus-rendszert megalapítva szakított a római principátus hagyományaival és magának csaknem istenhez hasonló szerepet vindikált, utódai pedig az egyre féktelenebbé váló udvari pompa mögött sáncolták el magukat és mindinkább elszakadtak az államélet és a társadalom eseményeitől, miközben a társadalmat fokozódó bürokratizálódás és megmerevedés jellemezte. A belső gyengeség szükségszerűen együtt járt a

külső ellenálló képesség és a katonai erő meggyengülésével, ami elősegítette, majd megpecsételte az Imperium Romanum széthullását.

A tudományban sokáig ez a fajta szemléletmód uralkodott, és csak az utóbbi évtizedekben szorult háttérbe a Diocletianus és Iustinianus (527–565) uralkodása közötti idők politikáját, hatalmi, társadalmi és gazdasági viszonyait, valamint kultúráját és vallási életét feldolgozó számos kutatás eredményeképpen. A késő ókor immár önmagában is megálló kornak számít, amely egyfelől rendelkezik a sajátosan ókori ismertetőjegyekkel, másfelől azonban – elsősorban a keresztény egyház kiépülésének és az állam, a társadalom és a szellemi élet kereszténnyé válásának köszönhetően – megteremtette a középkor fontos szerkezeti előfeltételeit. A középkorral és bizantológiával foglalkozó szakemberek e korszakot időnként protobizáncinak is nevezik, sőt (az 5. századra való tekintettel) még kora középkorinak is, és átmeneti jellegét hangsúlyozzák. Valójában a késő ókornak a Janus-arcúság a szembeszökő jellegzetessége: a régi átalakul, néhány elem eltűnik vagy hozzáadódik, miközben valami új keletkezik. A folytonosság és annak hiánya egyszerre van jelen – az ókor vége egyben valaminek kezdetét is jelenti.

1. ábra:
Az Imperium Romanum

2. Diocletianus és a tetrarchia (284–305): Újrakezdés

Amikor Diocletianust, a testőrgárda Dalmáciából származó császári parancsnokát 284. november 20-án császárrá kiáltották ki, úgy tűnt, hogy a trónbitorlások és a császárok váltakozásának hosszú története csak egy újabb, lényegtelen fejezettel bővül. Valójában azonban teljesen más történt, és ezt még a keresztény történetíró, Orosius (4. század 2. fele–kb. 418) is elismerte az 5. század elején, aki egyébként a keresztényüldöző Diocletianusnak valószínűleg nemigen volt híve. „A rövid világtörténelem” című művében a császárt dicsőítő pogány himnuszokra hivatkozik (7,26,5 f.): „Az emberiség számára az odáig ismeretlen állapot állt be: sok uralkodó kölcsönös tolerancián alapuló közössége, melyet nagy egyetértés és a hatalom közös gyakorlása jellemzett, és amely a szokásostól eltérően a közjót szolgáltatta.”

A kezdeti, hagyományos első intézkedések után (itt elsősorban a testőrgárda parancsnokának, Aperiusnak a meggyilkolására gondolunk) Diocletianus hamarosan egy sajátos uralmi rendszert alakított ki és valósított meg. E tettének jelentősége azonban csak a 3. században bekövetkező hatalmi válság hátterét kutatva érthető meg igazán. Hiszen az új császár, akinek nem volt fia, már 285 decemberében caesarrá emelte Maximianust, a vele majdnem egyidős hivatalnokot. 286 tavaszán pedig, miután a caesar sikeres hadjáratot vezetett a gall bagaudák ellen, augustusszá nevezte ki. 293-ban Diocletianus gondoskodott a kettős hatalom (*dyarchia*) négyes hatalommá történő kibővítéséről (*tetrarchia*) is. Így a két augustus mellé caesarként egy-egy fiatalabb társat rendelt: Maximianushoz (I.) Constantius Chlorust, maga mellé pedig Galerius. A többes császárság teljesen hagyományos modelljétől a diocletianusi tetrarchia néhány szempontból eltér. Azáltal, hogy a vér szerinti fiúkat kizárták az öröklésből (így aztán Maximianus felnőtt fiát, Maxentiust sem vették figyelembe), egy egyes-egyedül a teljesítményen és a hűségen alapuló császárság fölött kellett uralkodni. A tetrarchák magukat *Ioviiként* és *Herculiiként*, azaz Jupiter és Hercules egyenes ági leszármazottjaiként magasztalták föl, és ezzel a kizárólagos teokratikus ideológiával próbálták mindenfajta lehetséges

trónkövetelés legitimációjának elejét venni. Végül pedig a császárok közötti, az érméken, feliratokon és művészeti alkotásokon is hirdetett egyetértést (*concordia*) örökbefogadási és házassági szerződésekkel igyekeztek még jobban megerősíteni. Az augustusok örökbe fogadták a caesarokat, és hozzájuk adták lányaikat. Hogy Diocletianus, ennek a koncepciónak a szellemi atyja mennyire e terv szerint cselekedett, jól mutatja a legforradalmibb pillanat: az augustusok önkéntes lemondása 305-ben. Az uralkodói évek számolásának szándékos manipulációjával, amely a két augustus uralma időtartamának kiegyenlítésére irányult, a tetrarchák egy fiktív, számszerű szimmetriát hoztak létre az augustusok és a caesarok között. Így látszólagosan áttekinthetővé, hosszú távon kiszámíthatóvá és rendszeressé vált a hatalmi pozíció váltakozása. E rendszer szerint ugyanis a mindenkor két caesar tíz évig bizonyítja képességeit, hogy a leköszönő augustusok nyomdokába lépve maguk is két új caesart nevezzenek ki, akik előtt ugyanez a perspektíva áll nyitva. Ez az ideális esetben meggyőzőnek tűnő rotációs modell azonban csak az első próbát állta ki a gyakorlatban. Amikor 305. május 1-jén a két augustus, Diocletianus és Maximianus az állítólagos 20 évnyi közös kormányzás után lemondott, addigi caesarjaik, (I.) Constantius és Galerius követték őket a trónon, akik ezzel egyidejűleg két új caesart neveztek ki, két szintén a Balkánról származó katona személyében: Severust és Maximinus Daiát.

Az első tetrarchia hosszú fennállása önmagában is különlegességnek számít a 3. század tökéletesen bizonytalan császári uralmi viszonyai között. A 4. század szerzőiben azt a benyomást keltette, hogy a 284. év valóban fordulópontot jelentett. Diocletianusnak és társainak a reformtörekvései ezt csak megerősítették. Végeredményképpen azt a tagadhatatlan felismerést közvetítik, hogy egy csapatnyi tetterső politikus és katona keményen eltökélte, hogy a római államnak újra stabilitást és életerőt kölcsönözzön.

A birodalom belső irányítását is érintették az alapvető újítások, ezeket a keresztény kortárs, Lactantius (kb. 250–kb. 325) „A keresztényüldözők halála” (*De mortibus persecutorum*) című pogányellenes írásában kritikusan vázolja: „Diocletianus, mindenféle bűn kitervelője és gonoszság kezdeményezője,... hatalmából három társcsászárnak juttatott részt, és négy részre osztván fel birodalmát, megsokszorozta a hadsereg számát is, mivel mindegyikük külön-külön nagyobb létszámú katonaságot akart annál, mint amivel a korábbi császárok rendelkeztek, amikor még egyedül kormányozták az államot. ... És hogy a rettegés mindenütt úrrá legyen, a tartományokat is végletesen feldarabolta, sok előljáró, sok hivatal ült az

egyes vidékek, sőt már szinte egyes városok nyakán is, továbbá sok-sok számvevő, felügyelő és helytartói elnök” (Adamik Tamás fordítása). E helyen Lactantius ügyesen mossa össze a helytálló tényeket a tendenciózus értékeléssel. Valójában nem beszélhetünk a birodalom tetrarchák közötti tényleges felosztásáról. Diocletianus csak egy kötetlen hatáskör-megosztást hozott létre, ami semmiképpen sem tekinthető maga és uralkodótársai közötti merev területi hatalommegosztásnak. Míg ő keletre koncentrált, Maximianus legfőképpen Africa, Italia, Hispania területén és a nyugati Duna-vidéken tevékenykedett, Constantiusnak Galliáról és Britanniáról kellett gondoskodnia, Galeriusnak pedig Hellászról és a középső Duna-vidékről. Ezzel azonban – Lactantius sugalmazása ellenére – nem járt együtt sem a hadsereg állományának megnégyszereződése, sem pedig a lakossági adóterhek ebből fakadó növekedése. A már létező egységek nagyságának csökkentésével és új, kisebb osztagok létrehozásával enyhén emelkedett ugyan a katonák száma (ekkoriban 400–500 ezren lehettek), de ez egy kb. 50 milliós össznépesség mellett gazdaságilag még bőven elviselhető volt. Ugyanez vonatkozik a provinciaigazgatás új rendszerére is. Jóllehet a Diocletianus előtti kb. 50 tartomány feldarabolása valóban a közigazgatási körzetek számának megkétszereződéséhez vezetett, és a (talán szintén Diocletianus által bevezetett) két új, fölérendelt közigazgatási szint létrehozatala (itt a vicariusok vezetése alatt álló 12 dioecesisre és a 3, illetve 4 testőrgárda parancsnoki rangra gondolunk) pedig hozzájárulhatott a hivatali tisztségek számának növekedéséhez, mindez mégsem igazolja azt a ma is helyenként képviselt álláspontot, hogy a túlburjánzó bürokrácia jócskán felelős lenne az ókor végén kialakult kizsákmányoló és kényszerítő állam létrejöttéért. Örök érvényű megállapítás, hogy az érintettek mindig kétkedéssel fogadják a jelentősebb reformtörekvéseket és szerkezeti változtatásokat. Példának okáért már a legkisebb adóemeléseket is határozottan visszautasítják mint az állami önkény és mohóság bizonyítékait, így a tetrarchák ilyen irányú törekvései a forrásokban meglehetősen egyoldalú értékelést kapnak. A birodalom lakosságának kétségkívül előnnyel is járt a reformpolitikának köszönhetően szétválasztott katonai és polgári igazgatás, és a kezdeményezés (a föld- és fejadó egybeolvasztásával) legalábbis magában hordozta az igazságosabb adózás lehetőségét. Az volt a szándék, hogy rendszeres időközönként (kezdetben 5, később 15 évenként) újra megállapítsák az adókötelezettség mértékét a munkaerő (*capitatio*) és a földbirtok nagysága (*iugatio*) figyelembevételével, és ilyen módon a birtokviszonyokban időközben bekövetkezett változásokat is nyomon tudták

volna követni. De Lactantius még ezt az újítást is mindenestül elveti (*De mortibus persecutorum* 23), és megtorlásként, sőt államilag elrendelt kínzásként interpretálja. A capitatio-iugatio rendszerének elsődleges célja kétségkívül a szilárd állami költségvetés biztosítása volt, de az efféle újításokkal (esetünkben: megfelelő felméréssel) a birodalom lakosai sem jártak rosszul. Végeredményben a tetrarchák gazdaság- és pénzügypolitikája is ezt erősíti meg.

A 3. század folyamán a nemesfém-tartalom drasztikus csökkentése a pénztömeg erőszakos növelésével egyidejűleg jelentősen visszavetette az emberek pénzbe vetett bizalmát, aminek áremelkedés és a természetbeni cserekereskedelem felélénkülése lett a következménye. Diocletianus egy teljesen új pénzrendszert vezetett be, amely az állandóbb arany- és ezüstartalmon alapult, és a mindennapos kereskedelem lebonyolításának könnyítése érdekében új aprópénzt veretett, a bronz follist. Ezekkel az intézkedésekkel egy időben a tetrarcháknak érthető okokból a kincstári érdekeltségekre is volt gondjuk, ezért az új ezüstérmék értékét pár év elteltével rendeleti úton felértékelték, egyszersmind ármaximálási rendelettel próbálták megakadályozni, hogy a kereskedők és a termelők áremeléssel reagáljanak intézkedéseikre. Hosszú távon ez széles rétegek bevételeinek jelentős csökkenésével, a kincstár szempontjából viszont jókora profittal járt volna, hiszen megnövekedtek volna az ezüstkészletei – amiből elsősorban a katonák zsoldját és az állami tisztségviselők fizetését fedezték. Végül azonban megghiúsult ez a politika, a birodalomszerte közzétett 301. évi ármaximáló rendelet mégis ékesen tanúskodik a tetrarchák reformbuzgóságáról és önmaguk idealisztikus túlértékeléséről. E dokumentum egyébként gazdaságtörténeti szempontból az egész ókor egyik legjelentősebb irata. A lehetséges legmagasabb árak hosszú listája előtt az előszóban a császárok kifejezik igényüket, hogy a múlt viharai után immáron a békét „a törvényesség megdönthetetlen bástyaival vegyük körül” és „ez a rendelkezés nem csupán egyes városok, népek, vagy tartományok, hanem az egész világ érdekeit szolgálja” (Diocletianus *Edictum de pretiis*, Borzsák István fordítása).

Ha figyelembe vesszük a tetrarchia évtizedeken át tartó stabilitását, valamint azt, hogy sikerült hosszú távon békéssé tenni a korábban – az állandó polgárháborúktól, trónkövetelésektől és idegen törzsek betöréseitől – meggyengült birodalmat, akkor érthetővé válik a császárok 301-ben írásba foglalt, szerénynek éppen nem nevezhető öndicsérete. Galliában már 286-ban leverték a zavargásokat, több mint tíz évig tartó küszködés után (I.)

Constantiusnak sikerült 296-ban visszaszereznie az elszakadt Britanniát, a Duna-vidéken sikeresen kivédtek a szarmaták, gótok és markomannok támadásait, ráadásul az afrikai és egyiptomi provinciákban Maximianus és Diocletianus legyőzte a veszélyes trónkövetelőket. Galeriusnak végül még az is sikerült, hogy felülkerekedjen a perzsákon egy már megszokottnak számító összetűzésben, és 298-ban rávette a perzsa királyt, Narsest, hogy ismerje el a római befolyást Armenia területén. Talán így már érthető, hogy ebben a helyzetben Diocletianus és uralkodótársai isteni kiválasztottaknak, valamint kegyelteknek tartották magukat, ezért rendkívüli tehetséggel megáldott, emberfeletti lényekként illő tiszteletadást vártak el kortársaiktól. Diocletianus mindenesetre megkövetelte, hogy bárki, aki megközelíti, térdre boruljon előtte és csókolja meg bíborszegélyű köntösét. A késő ókori történetíró, Ammianus Marcellinus (kb. 330 – röviddel 395 után) szerint „a tiszteletnyújtásnak ezt a formáját (*adoratio*) Diocletianus császár vezette be a külföldi királyi szokás és szertartás mintájára” (15,5,15, Szepes Gyula fordítása), ami jelentősen hozzájárult a dominátus és a korábbi principátus a bevezetőben már vázolt elválásához. Valójában azonban Diocletianus csak áthelyezte a hangsúlyokat, és megállapítható, hogy ebből a szempontból már sok elődje volt, hiszen a korábbi császárok is hasonló tiszteletnyújtási gesztusokat követeltek, és ezenfelül *dominus et deus*-nak (úr és isten) neveztették magukat.

Diocletianus öntúlértékelésére és még inkább uralmának a régi római istenekhez való kapcsolatára vezethetők vissza a nagy keresztényüldözések is, amelyek nagymértékben hozzájárultak a késő ókori és a bizánci – túlnyomórészt keresztény színezetű – történetírásban a császárról és uralkodótársaikról kialakuló negatív képhez. A keresztények ugyanis az effajta viselkedésmódot a hübrisz megnyilvánulásaként természetesen elutasították, Diocletianus pedig kifejezetten veszélyesnek tarthatta az elsősorban a görög tartományok keleti részén nagy számban élő keresztények szembenállását a hivatalosan támogatott kultusszal. Végül 297-ben vagy 302-ben, a manicheusok szektája ellen kiadott edictumában félreérthetetlenül kinyilvánította abbéli véleményét, hogy „az elvetemült tanok makacsságát” meg kell büntetni, mert mindent elutasítanak, ami jót csak a rómaiak isteneiktől áldásként kaptak. Már a kortársak sem értették, hogy Diocletianus miért csak majdnem húszévesi uralkodás után, 303 elején döntött a kíméletlen keresztényüldözés mellett. Még ma is különböző válaszok léteznek a kérdésre: néhány kutató Lactantiust követve azt az álláspontot képviseli, hogy valójában Galerius volt az üldözés kiötlője, és

csak hosszas fáradozás után sikerült Diocletianust meggyőznie arról, hogy igenis szükséges a keresztények ellen erőszakkal fellépni. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a császár mindig is óvatosan és visszafogottan viselkedett, és egész politikájában óvakodott a kiszámíthatatlan kockázattól. Az üldözés kezdetét persze az augustusok közelgő lemondásával a legkézenfekvőbb magyarázni. 303-ra esett ugyanis (a fent említett manipulációknak köszönhetően) a két császár húszéves közös uralkodásának jubileumi ünnepe. Diocletianus ekkor tartózkodott első és egyben egyetlen alkalommal Rómában, itt pecsételték meg ünnepélyesen a lemondási szándékukat, és itt tárgyaltak a jövőt illető terveikről. Mindkét császár valószínűleg tisztában volt azzal, hogy valójában akkor kerül sor az új tetrarchia-rendszer gyakorlati próbájára, amikor először száll át a hatalom a régi augustusok kezéből az újakéba, és a „vállalkozás” sikeressége nem utolsósorban a *Iovii* és *Herculii* folyamatos legitimációjától függ. Ilyesfajta megfontolásból úgy döntöttek az uralkodók, hogy a szimbólumértékű szent határkövek ünnepén (*Terminalia*), 303. február 23-án kezdik meg a keresztények üldözését, hogy végleg gátat vessenek az államot veszélyeztető vallás terjedésének. A római állam bevetette az elnyomás teljes eszköztárát: az áldozás és kultusz gyakorlásának tilalmát, a templomrombolást és könyvégetést, a keresztény papok bebörtönzését és megkínzását, egészen a halálbüntetésig. Csak úgy lehetett megmenekülni az üldözési gépezettől, ha a vádlott nyilvánosan megtagadta keresztény hitét és bemutatta a császárt dicsőítő áldozatot. A birodalom minden részében érvényben volt az üldözésről szóló parancs, a tetrarchák azonban érthető módon különbözőféleképpen valósították meg. Amíg az (I.) Constantius uralma alatti északnyugati területen szinte csak a templomok bezárása mutatható ki, addig Africa és Egyiptom provinciákban számos keresztény halt mártírhalált. A keleti területeken pedig különösen sok áldozatot követelt az üldözés. Jog szerint a keresztények utáni hajsza csak 311-ben ért véget, Galerius toleranciarendeletével, gyakorlatilag azonban nyugaton már jóval korábban felhagytak a 303. évi üldözési intézkedések további végrehajtásával. Lactantius (*De mortibus persecutorum* 34) hagyományozta ránk Galerius döntését: „mivel igen sokan kitarítottak elhatározásuk mellett”, a császár úgy döntött, hogy az üldözést felfüggeszti, mert az nem érte el célját.

2. ábra: Decennalia-alapzat Rómában

Az egyik tetrarcha, amint áldozás közben Victoria megkoszorúzza. Az oszloptalapzat annak az öt oszlopból álló emlékműnek a része, amelyet a Forum Romanumon állítottak fel Rómában és 303-ban avattak fel ünnepélyesen. A legnagyobb, középső oszlopon Iupiter állt, a másik négy oszlopon pedig a tetrarchák *genius*ai. Az emlékmű a tetrarchia szakrális uralmi ideológiájának jelképe, miként az itt ábrázolt alapzatrelief is, amely az egyik tetrarcha *pietas*át (kegyeletét) és a régi istenekhez való közelségét hangsúlyozza.

A tetrarchia átfogó reformprogramja persze nem emiatt a végső soron kudarcba fúló valláspolitikai miatt bukott el, hanem azért, mert a mesterségesen megalkotott, teokratikus kapcsolatokkal egybetartott uralkodócsalád kétségkívül ötletes modelljét lehetetlen volt keresztülvinni a hagyományos, dinasztiai alapuló rendszer és a meggyökeresedett elképzelések ellenében. Ugyanis hosszú távon illúziónak bizonyult az a gondolat, hogy a tetrarchák vér szerinti fiait teljesen kizárhatják az uralkodásban való részesedésből. A katonaságnak nem kis része volt a dolgok ilyen alakulásában, ugyanis ez a réteg különösen dinasztiahű volt, és mindig is hajlamos volt az elhunyt császárok egyik fiát utódként pajzsra emelni – különösen akkor, ha ez utóbbi ellenszolgáltatásként busás pénzadományt helyezett kilátásba. A katonák ilyesfajta hozzáállása világosan kitűnik Lactantius leírásából is (*De mortibus persecutorum* 19), amikor az első tetrarchiából a másodikba történő átmenetet ecseteli. Erre 305. május 1-jén került sor Nicomediában, Diocletianus kedvelt pihenőhelyén. „Az augustusok lemondása után ünnepi menet indult el a palotából. Mindenki Constantinusra tekintett; senki sem kételkedett kinevezésében: az ott lévő katonák, a légiókból választott és odarendelt parancsnokok örömteli várakozásban egyedül őt figyelték... Katonai gyűlés kezdődött. Először az öreg császár beszélt, így szólt könnyezve a katonákhoz: ő már beteg, a fáradozások után nyugalomra vágyik;... feszülten várták a szavait. S ekkor váratlanul caesarrá nyilvánította Severust és Maximinus Daiát. Mindenki elámult. Az emelvényen ott állt Constantinus. Már egymás között azt latolgatták, vajon megváltoztatták-e a nevét, amikor mindnyájuk szeme láttára Galerius hátranyúlva, Constantinust félrelökve, előretolta Daiát, és polgári köntösét levéve róla, középre állította” (Borzsák István fordítása). Constantinust, (I.) Constantius fiát kihagyták a hatalom átörökítéséből –

Diocletianus szemében ez tűnt a rendszerhez illőnek –, és létrejött a második tetrarchia. A két új augustus Galerius és (I.) Constantius lett, a két caesar pedig (két ugyancsak a Balkán térségéből származó katona) Severus és Maximinus Daia. Azonban a konfliktusok már előre be voltak programozva, ugyanis Constantinus nem volt hajlandó szó nélkül elfogadni, hogy háttérbe szorítsák.

3. Nagy Constantinus (306—337): Áttörés és kitörés

Amikor Constantinus részt vett az imént vázolt nicomediai eseményeken, körülbelül 30 éves lehetett. Más tetrarchákhoz hasonlóan ő is a Balkánról származott, mégpedig az illír térségből: Naissusban (Niš) született. Az általa a későbbiek folyamán a nyilvánosság előtt kiemelten kezelt és tisztelt édesanyja, Helena, a források egybecsengő állítása szerint alacsony társadalmi rétegből származott. Ráadásul Constantinus apjával, (I.) Constantiusszal soha nem házasodtak törvényesen össze, így Constantinushoz élete végéig a törvénytelenség stigmája tapadt. Az apa valószínűleg csak sokévi együttélés után hagyta ott Helénát, hogy politikai előmenetele érdekében Maximianus (mostoha-?) lányát, Theodórát vegye el nőül. Constantinusnak csak magas pozícióig ívelő katonai pályafutása ismert bizonyosan, fiatal éveivel kapcsolatosan azonban minden egyéb a homályba vész. Ugyanis hiába áll bőségesen rendelkezésünkre forrás Constantinusszal és korával kapcsolatban, szavahihetőségük a kereszténybarát, illetve pogány, azaz Constantinus-ellenes szerzők tendenciózussága miatt korlátozott, főleg a császár fiatalkorát illetően. Közülük elsősorban a már többször idézett keresztény szónokra, Lactantiusra gondolunk, valamint a caesareai püspök és egyháztörténetíró Euszebioszra (kb. 260–340), akinek nem sokkal Constantinus halála után (337) az első keresztény császárról írt életrajzát nagymértékben az üdvtörténeti szemlélet határozta meg. Ebben a keresztény fejedelmi tükör műfajának fejlődése szempontjából úttörő jelentőségű művében Euszebiosz a hite által vezérelt uralkodó ideálját vázolja fel, aki így természetesen elsődlegesen mindennemű pogányság ellen küzd. Az a mindmáig vitatott kérdés, hogy Constantinus személyes és politikai okokból mikortól kezdve támogatta határozottan, sőt kezelte kiemelten a keresztény vallást, pusztán csak ezeknek a forrásoknak az alapján tisztázhatatlan. Ezért célszerű a korabeli érméket, feliratokat és más hivatalos írásokat is megvizsgálni, azaz a kortárs dokumentumok körét ezekkel kibővíteni.

306 utántól állnak efféle Constantinusszal kapcsolatos iratok a rendelkezésünkre, ugyanis ebben az évben, július 25-én, azon a napon,

amikor édesapja, (I.) Constantius elhunyt, az Eboracumban (York) állomásozó seregek augustusnak kiáltották ki apja utódjaként. A dinasztikus hagyomány és a hadsereg hagyományos szerepe (ti. hogy ők „emelnek” valakit császárrá) komoly krízishelyzetbe sodorta a tetrarchia-rendszert. Végül csak a katonai összecsapástól irtózó Galerius ódzkodásának köszönhetően nem került sor erőszakos megoldásra. Galerius ugyanis elismerte Constantinust, ha nem is augustusként, de a nyugati terület caesarjaként. Ehhez az alig egy évvel korábban, 305-ben caesari rangra jutott Severust augustusszá kellett kineveznie, és a megüresedett posztot Constantinus töltötte be. De még ez a harmadik tetrarchia is hamar veszélybe került, ugyanis Rómában Maximianus fia, Maxentius már 306. október 28-án magára öltötte a császári bíbort – az ott állomásozó praetorianus gárda és a városi cohorsok támogatásával. Ez alkalommal úgy döntöttek a hatalmat gyakorló tetrarchák, hogy erőszakot alkalmaznak hivatlan kollégájukkal szemben. Severus azonban kudarcot vallott és meghalt. A káosz láttán még a visszavonult augustus, Maximianus is fontolóra vette az aktív politizáláshoz való visszatérését, ezért szövetséget kötött Constantinusszal, akihez hozzáadta lányát, Faustát, és önhatalmúlag augustusszá nevezte ki (307 végén). Ezzel a tetrarchia modellje tulajdonképpen teljesen idejétmültté vált (kiváltképpen mert Maximianus – noha alapító atyja volt – lábbal tiporta a rendszer íratlan szabályait). Diocletianus így aztán érthető okokból döntött úgy, hogy még egyszer aktívan beavatkozik a politikába.

308-ban Galeriuszal együtt összejövotelt szervezett Carnuntumba (ma Deutsch-Altenburg Bécs közelében), s ennek eredményeképpen létrejött a negyedik (és egyben utolsó) tetrarchia. A hatalmon lévő uralkodók ismét új tagot vettek fel maguk közé: Liciniust, egy illír katonatisztet, aki egyből második augustusszá lépett elő, Galerius mellett. A két caesar, Constantinus és Maximinus Daia megtartották címüket, Maximianusnak viszont ismét vissza kellett vonulnia. Az első években Constantinus látszólag elfogadta rangját és a tetrarchia ideológiai alapját is – legalábbis ez olvasható ki a feliratokból, és az általa veretett érmékből. Treviriben (ma Trier) egy aranypénzt bocsáttatott ki, amelynek a hátoldalán ez olvasható: *Herculi conservat(ori) Augg(ustorum) et Caess(arum) nn(ostrorum)* – Herculesnek, augustusaink és caesarjaink őrzőjének. 312 előtt sem politikája, sem hivatalos közleményei alapján nincs nyoma olyan hihető indítéknak, amely a kereszténység felvételére készíthette volna. A 312. évet megelőzően nem lelhetők fel hiteles bizonyítékok sem politikájában, sem pedig hivatalos kinyilatkoztatásaiban a keresztény szerzők, pl. Lactantius által

„constantinusi fordulat”-nak nevezett orientációváltásra a kereszténység irányába. Személyes vallási érzületeit pedig legjobb esetben is csak találgatni lehet. Úgy tűnik, hogy Constantinus először tudatosan a tetrarchiához akart kapcsolódni, s kényszerűségből annak ideológiai alapjaihoz is, 308 után pedig, amikor már világosan az egyeduralmat vette célba, ugyanilyen tudatosan, de azért óvatosan már saját kezdeményezéseket tett – ezek azonban semmiképpen sem jelöltek ki egyenes utat a kereszténység felé. A tetrarchikus *Iovius–Herculius*-rendszer iránti mindenfajta elkötelezettség és vonzalom legkésőbb 310-re végérvényesen megszűnt Constantinus számára, minthogy a diocletianusi hatalmi koncepció ekkorra visszavonhatatlanul kudarcot vallott. Időközben ugyanis a két caesar, Constantinus és Maximinus Daia is elnyerte az augustusi címet, így aztán négy törvényes augustus is akadt, továbbá két trónkövetelő: Maxentius (Rómában) és Domitius Alexander (Afrikában), végül pedig az öreg Maximianusnak is volt még egy visszatérési kísérlete: az Arelatében (ma Arles), Constantinus egyik pihenőhelyén állomásozó seregekkel augustusszá kiáltotta ki magát. Constantinus erre katonai nyomással válaszolt apósának, aki öngyilkosságba menekült. Constantinusnak ekkorra érthető okokból alapvető érdeke lett a tetrarchákkal való mindennemű viszony felszámolása, akkor is, ha azok harmonikusak voltak. Ezért valószínűleg még 310-ben kétféleképpen is megújította a nyilvánosságnak szánt képét: egyrészt azt terjesztette, hogy a rövid ideig uralkodó császár, (II.) Claudius Gothicus (268–270) leszármazottja (ezzel valószínűleg az lehetett a célja, hogy egy új, személyre szóló dinasztikus legitimációt szerezzen magának), másrészt Sol Invictushoz, a napistenhez és a szintén napistenként tisztelt Apollóhoz fűződő különleges, személyes kapcsolatát híresztelte. Ugyanebben az évben Constantinus szavakba foglaltatta gondolatait egy ünnepi szónokkal, hogy így hirdesse az eszmét. Ez a mű „Constantinus pogány látomása” címen vonult be a kutatástörténetbe (*Panegyrici Latini* 6 [7], 21,3–7): „Hiszen hitem szerint láttad, Constantinus Apollódat, amint Victoria kíséretében babérkoszorúkat nyújtott át neked, melyeknek mindegyike harminc év uralkodást ígér számodra ... Miért is mondom, hogy »hitem szerint«? Te láttad és felismerted benne saját magad, aki az egész világ felett uralkodsz.” Ami a felszínen a közvélemény formálásának tűnik, ti. Constantinus próbálkozása, hogy saját arculatot és pozíciót teremtsen magának, az az elkövetkező időkben a hétköznapi életben is következetesen megvalósult. Galerius, a tetrarchia első generációjának utolsó hivatalban lévő császára 311 tavaszán halt meg azután, hogy 311 áprilisában a híres edictumában

belátta a keresztényüldözés kudarcát, és a keresztény vallást *religio licitá*vá, azaz egyenjogú és elismert kultusszá nyilvánította. Galerius halála után még mindig maradt három augustus, ráadásként pedig Maxentius (Domitius Alexandert, az afrikai trónkövetelőt még 309-ben vagy 310-ben legyőzték), így nyugaton minden a Constantinus és Maxentius közötti összecsapás irányába mutatott, amely végül a híres római Mulvius-hídi csatában csúcsosodott ki (312. október 28.). Ebből Constantinus fényes győzelemmel került ki. Keleten Licinius érvényesítette akaratát Maximinus Daiával szemben (313. április), így aztán már csak két augustus uralkodott, akiknek kapcsolatát természetesen kölcsönös és szívből jövő utálat jellemezte.

A 312. október 28. és az azt közvetlenül követő időszak nem csak azon az úton jelentett döntő előrelépést, amelyet Constantinus a monarchikus hatalom irányában tett meg. A sokat vitatott „constantinusi fordulat” mindenekelőtt az egyistenhívő kereszténység számára mérőföldkő a római birodalom államvallásává válásának folyamatában. Lactantius és Euszebiosz különböző beszámolóikban ugyanis arról tudósítanak, hogy Constantinusnak a Maxentius elleni csatát megelőzően olyan látomása volt, amelynek hatására a katonák pajzsaira egy keresztszerű jelet rajzoltatott, így Constantinus a keresztények istenére hivatkozva vonult a döntő összecsapásra, és ennek köszönhette győzelmét. A látomásról szóló beszámolókat és a belőle fakadó következményeket Constantinus személyes magatartására nézve, valamint valláspolitikai meggyőződésére gyakorolt hatását hevesen vitatják. Ennek részleteibe azonban itt nem mehetünk bele, de két megfigyelés viszonylagos bizonyossággal megfogalmazható. Egyrészt a Maxentius feletti győzelmet követően Constantinusnak a kereszténységhez és a keresztény egyházhoz való közeledése félreérthetetlenül megállapítható. Ez kitűnik abból a levelezésből is, amelyet a császár az ún. donatista-vita kapcsán folytatott. Ez a vita Észak-Afrikában tombolt a hithű keresztények, valamint a diocletianusi üldöztetés során állhatatlannak és behódolónak bizonyuló hittestvérek között, s 313 óta több zsinat tárgya volt. Másrészt azonban semmiképpen sem állíthatjuk, hogy Constantinus teljesen elhatárolódott a hagyományos kultuszoktól és istenektől. Hiszen *pontifex maximus* maradt, és e minőségében mindennemű szakrális ügy gondozásának illetékese volt. Mindemellett továbbra is hirdette szoros közelségét a Sol Invictus napistenhez (pl. a 313. évi aranyérmén). Törvényhozói tevékenységében sem ment a keresztény egyház és klérus óvatos támogatásán túl. Általában is kétséges, hogy Constantinusban egyáltalán felmerült-e az, hogy a pogányság és kereszténység közül

egyértelműen válasszon, ahogyan azt a modern kutatás általában explicit vagy implicit módon feltételezi, így a napistentől a fényt adó keresztény Istenig vezető út egyáltalán nem volt hosszú. Lehet, hogy Constantinus a Maxentius elleni döntő csatát megelőzően csak a 310. évi apollói látomására emlékezett, amelyet azután mind a keresztény szerzők, mind maga Constantinus keresztény értelemben hangsúlyoztak és átértelmeztek. Hasonlóképpen a már korai időktől használatos kereszt formájú katonai jelzések és a sokágú csillagok, amelyek Sol szimbólumai és attribútumai voltak, ugyanezen tendenciózus szerzők által átlátszó módon át- vagy félreértelmeződtek Krisztus-jellé. Mindenesetre a későbbiekben Constantinus által bevezetett, egyértelműen keresztény szimbólumokkal – Krisztus-jellel, lándzsával és zászlóval (ezek az ún. *labarumok*) – ellátott ábrázolásokat csak a húszas évek elején kezdték el használni, képi formában először 327/28-ból származó érméken tűntek fel.

3. ábra: Constantinus diadalíve Rómában

A voltaképp csak egyszer, a polgárháborúban Maxentius ellen győzelmet aratott Constantinus emlékére állított diadalívet 315-ben avatták fel. Javarészt régebbi (2. századból származó) emlékművek elemeiből áll, a császárportrékat pedig átdolgozták.

Így Constantinus 312 utáni valláspolitikáját leginkább az ambivalens szóval lehetne jellemezni. A kereszténység félreérthetetlen felértékelése és támogatása mellett kellő mértékben továbbra is figyelembe vette az örökölt kultuszokat, nem utolsósorban azzal a szándékkal, hogy a még mindig többségében pogány politikai-társadalmi elitet és katonaságot ne provokálja. Constantinus ilyenét hozzáállására szimbolikus példa a tiszteletére 315-ben, Rómában épített diadalív, melynek részleteit egészen biztosan egyeztetették vele. Ennek fő felirata a Maxentius felett egy közelebbről nem meghatározott isten segítségével (*instinctu divinitatis*) aratott győzelmét hirdeti. Ezt az elkötelezettség nélküli szókapcsolatot minden szemlélő kedvére értelmezhetette, és valláspolitikai szempontból akár még integráló hatásúnak is fel lehetett fogni. A többféle jelentés felkínálását az emlékmű képi programja még meg is erősíti: a domborművek számtalan szokványos származású római istenséget ábrázolnak, köztük Solt, Dianát és az erdőistenséget, Silvanust.

A constantinusi fordulat ugyan számos jelentéssel bővült, elsősorban azoknak a későbbi történetíróknak a visszatekintései nyomán, akik tisztában voltak Constantinus politikájának hosszú távú következményeivel, de nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a császár uralmi helyzetét a korabeli hatalmi harcok összefüggésében szemléljük, hiszen bizonyára főként ezek kötötték le a figyelmét. Ugyanis a Constantinus és Licinius közötti konkurenciaharc a politika összes területére kiterjedt. Az a megegyezés, ami a két császár között 313 februárjában a kereszténység javára jött létre Mediolanumban (ezt tévesen gyakran mediolanumi tolerancia-edictumnak nevezik), annyiban állt a felsőbb politika szolgálatában, hogy ezen határozatok kezdeményezőjét, Constantinust az immáron a görög tartományok keleti részén (azaz Licinius hatalmi területén) élő keresztények egyenesen védőszentjüknek tekintették. Constantinus egyre több keresztény attribútumot kezdett használni, ez is a *Iovius* Liciniustól való demonstratív távolodás jele volt. Ilyen jelkép volt pl. a híres, 315-ből származó ticiniumi

ezüstérem, amelyen a császár sisakján egy Krisztus-monogram látható. Jóllehet Licinius időközben elvette Constantinus féltestvérét, Constantiát, így a két augustusi immáron rokoni szálak is összefűzték, a feszültség láthatóan egyre csak nőtt közöttük, nem utolsósorban azért, mert Constantinus egyre egyértelműbben hangoztatta egyeduralmi szándékait. A konfliktus végül fegyveres összecsapásba torkollott, először 316-ban ütköztek meg Cibalae-nál (a mai Ljubljánától keletre), amelyben Constantinus kerekedett felül, akárcsak az azt követően, amelyre Hadrianopolisz (Edirne) közelében került sor. A vereségek következtében Liciniusnak majdnem egész európai területéről le kellett mondania (Thrakiát kivéve), míg Constantinus látványos módon az újonnan szerzett területen maradt, elsősorban Serdicában (ma Szófia), és minden ereivel a végleges erőpróbára készült. Erre aztán 324 júliusában került sor. Hadrianopolisznál ismét mindkét oldalon tömegével vonultak fel a katonák, a véres csatában pedig összesen 34 000 katona vesztette életét. A győztes Constantinus azonnal a Bizáncba menekülő Licinius után eredt. Ott Constantinus fia, Crispus caesar megsemmisítette Licinius flottáját, akinek a sorsa immár megpecsételődött. Miután 324 szeptemberében még egyszer csatát veszített Khrüszopolisznál (ma az isztambuli metropolisz része), egyszerű polgárként „nyugdíjazták”, és a következő évben Constantinus parancsára meggyilkolták.

Ezzel 324 őszén ismét helyreállt a régi típusú monarchia. Ahogy egykor a principátus megalapítóját, Augustust, úgy Constantinust is hosszú, sok halottal szegélyezett út vezette a császári egyeduralomhoz, és akárcsak Augustus, Constantinus sem rettent vissza a gyilkosságtól, ha éppen az tűnt hasznosnak, és alkalom adódott rá. Erre példa a 326-ban bekövetkezett váratlan rettenetes dráma, amikor is Constantinus, máig tisztázatlan okok miatt Licinius fia mellett saját feleségét, Faustát és gyermekét, egyben caesarját, Crispust is megölette. Zószimosz, a pogány történetíró (5. század vége/6. század eleje) később azzal magyarázta Constantinus kereszténység felé való fordulását, hogy egyedül ez a vallás ígéri a gonosztevőknek az efféle rémtettektől való megtisztulást. Ez természetesen nem más, mint erőltetett pogány okoskodás, ettől azonban Constantinus, az egyeduralkodó és az első keresztény császár mégis családjának gyilkosa marad.

A constantinusi császárság ezen utolsó, a szó eredeti értelmében véve monarchikus szakaszát (324–337) lényegében külpolitikai sikerek, a tetrarchia alatti kezdeményezéseket folytató és továbbfejlesztő reformtevékenység, valamint a kereszténységen belüli, fokozódó egyet nem

értés körülményei között folytatott valláspolitikája jellemzi. Katonai téren Constantinus nemcsak a riválisaival és társaival vívott konfliktusok során bizonyította képességeit, amelyekből rendre győztesként került ki, hanem a külső ellenségeivel vívott harcokban is tanúbizonyságot tett adottságairól. A germánokkal 306/7 és 313 között vívott háborúban sikeresen helytállt a frankokkal és a brukterekkel szemben, és ebben a hadjáratban új építményekkel biztosította a Rajna-határt (többek között a Rajna-híddal és a köln-deutzi erőddel). 315-ben a Duna-frontot is biztosította a szarmaták és a gótok ellen, 322/23 folyamán mégis újabb hadjáratokat kellett vezetni ezen népcsoportok ellen, amelyek többek között nagy valószínűséggel a szarmatákkal kötött szövetségkötéssel végződtek. Az ezt követő években Constantinus ideje nagy részét a Duna vidékén töltötte. Itt gondoskodott a határállomások kiépítéséről, és ezzel Diocletianus ilyen irányú erőfeszítéseit folytatta. A veszélyes és a támadásra mindig kész gót nép azonban továbbra is ellenfele maradt, ezért 332-ben ismét háborúra került sor, amely egy manapság hevesen vitatott megállapodással végződött. Egyesek azt állítják, hogy Constantinus adott először a gótoknak *foederati* (szövetséges) státuszt, akik így már a birodalomhoz tartoztak, méghozzá oly módon, hogy a Római Birodalom letelepedésre alkalmas területet biztosított nekik a territóriumán, és messzemenőig elismerte belső autonómiájukat. Ez az elmélet azonban nem igazán állja meg a helyét, ugyanis ilyen típusú szerződést először I. Theodosius kötött (60. oldal). Az mindenesetre elképzelhető, hogy Constantinusnak hadisarcot kellett fizetnie, hogy visszatartsa a gótokat a további Róma elleni támadásoktól, ám ezt sem lehet megnyugtatóan bizonyítani.

4. ábra: Nagy Constantinus

A 325-ből származó, Naissusban (ma Niš) talált bronzfej a császárt a monarchikus uralmat kifejező gyöngydiadémával a fején ábrázolja. A késő ókori (császár-) portrékra a merev arcvonások jellemzőek. Constantinus távolba (vagy az égre) irányított tekintetét életrajzírója, Euszebiosz az Istenhez való közelségének kifejezéseként értelmezi – bár természetesen vitatott, hogy igaza van-e ebben.

A császári kancellária, amely az uralkodó nyilvánosságnak szánt önképét volt hivatott kigondolni és megvalósítani, természetesen nem foglalkozott efféle apró részletekkel. Mindössze az volt a céljuk, hogy a kortársakat minél hihetőbben és változatosabban győzzék meg Constantinus diadalmasságáról és nagyságáról. Következésképpen a feliratokon és a pénzekén újra és újra úgy utalnak a császárra, mint a gótok (és az összes többi lehetséges népcsoport) legnagyobb legyőzőjére (*Gothicus maximus*), és egyfajta győzelmi emlékműnek számít Constantinus egyik napjainkra is kiható cselekedete is, nevezetesen Konstantinápoly megalapítása. Amikor a már addig is híres Bizáncot 330. május 11-én saját nevével újraavatta, szándéka semmiképpen sem az volt, hogy Rómát egy „új Rómá”-val leváltsa, nem is az, hogy egy új birodalmi fővárost alapítson, hanem mindenekelőtt az, hogy saját nagyságát demonstrálja és megörökítse. A valláspolitikai szempontjából az új Constantinus-város hagyományos, pogány elemeit kell kiemelni. Pogány rítus szerint felavatott templomot kapott például Tükhé istennő, aki a város és a szerencse istennője volt, valamint a Dioszkuroszok is (az isteni ikrek, Kasztór és Polüdeukész), akik régóta Róma „bevált” segítői voltak a háborús konfliktusok idején. Az új város centrumaként Constantinus egy külön fórumot építtetett, amelynek középpontjában egy porfírkő oszlop állt, azon pedig maga a császár szobra, Sol napisten alakjában. Kétségtelen azonban, hogy egyértelműen keresztény építmények is meghatározták a város arculatát. Ezek közül a leghíresebb az Apostoli templom, később ide temettette és itt tiszteltette magát 13. apostolként Constantinus.

Constantinus kiemelkedő szerepet szánt az újonnan alapított városnak, ezért irányító központnak tette meg és saját senatussal látta el, amely természetesen alá volt rendelve a Rómában székelő testületnek. A régi idők köztársaságának már alig tekinthető maradványát azonban láthatóan elnyomták a tisztán monarchikus épületek, különösen egy nagy

palotaegyüttes. Ugyanis Konstantinápolynak a kedvelt székhely szerepét szánta, és a késő ókori bizánci udvar, amelynek gyökerei a diocletianusi–constantinusi időkre mennek vissza, már ebben a korai szakaszban figyelemreméltó kiterjedésű volt. Így a császárt állandóan körülvette egy udvari- és koronatanács, számos udvari és az udvar melletti birodalmi hivatalnok, például a hivatalvezető (*magister officiorum*), a legfelsőbb quaestor (*quaestor sacri palatii*) és a két legmagasabb szintű pénzügyi hivatalnok, a *comes sacrarum largitionum* és a *comes rei privatae*. Nagy létszámú kísérettel látta el őket, valamint a századok folyamán folyamatosan növekvő udvartartás mindenféle tagjával. A fentnevezett hivatalok közül néhányat Constantinus újonnan alapított, néhányat átalakított, amiből kitűnik, hogy a diocletianusi reformpolitika energikus folytatója volt. Ezt az is bizonyítja, hogy elődje példáját követve, Constantinus is igyekezett következetesen szétválasztani a polgári és a katonai gépezetet, aminek során például az évszázadokon át nagy felelősséggel járó testőrgárda parancsnoki hivatal (melynek a feladata egykor a császári elitcsapatok vezetése volt) ekkorra pusztán közigazgatási tisztséggé vált, s a négy, illetve öt *praefectus praetorio* elsődleges feladata a legfontosabb adók behajtása (*annona*) és a hadsereg ellátása lett. Constantinus létrehozott egy új katonai vezető pozíciót, a főparancsnokságot (*magister militum*), amelynek betöltői az elkövetkező időkben (elsősorban a késő 4. és az 5. században) gyakorlatilag a hatalom birtokosaivá léptek elő a birodalomban. A pénzügy terén Constantinus szintén vállalkozó szellemű reformerként tüntette ki magát. Diocletianus példáját követve, a *solidusszal* egy új, értékálló pénzt vezetett be, ami kiindulópontként szolgált az aranyalapú pénzrendszerhez. Terve annyira bevált, hogy e pénzrendszer majd az egész bizánci kor alatt fennállt. Az adókvetést racionalizálta, rendszeres kihirdetése (*indictio*) immáron 15 évente történt. Datálási szempontból az új constantinusi indictiós ciklusnak még a középkorban is volt jelentősége.

Egyházpolitikai tevékenységét tekintve Constantinusnak a helyzet természetéből fakadóan sem példaképe, sem elődje nem volt. Működésének későbbi hatása viszont annál jelentősebb. Már említettük az Észak-Afrikából kiinduló donatista-vita kapcsán kifejtett aktivitását, és a püspöki gyűlések (zsinatok) kezdeményezőjeként játszott jelentős szerepét, amelyeket ő hívott össze, sőt olykor még vezetett is. Az ún. arianizmus kapcsán kialakuló, a kereszténységen belüli második legnagyobb vitába is bekapcsolódott, ugyanis világosan megfogalmazott célja volt a kereszténységen belüli

egység és egyetértés létrehozása, illetve megőrzése. A konfliktus egy alexandriai presbiter, Arius nézetei nyomán mérgesedett el, aki azt állította, hogy az időn és okságon kívül álló Isten, valamint teremtménye, Jézus – aki egyben logosza és fia –, nem egylényegűek. Constantinus kezdetben mindössze teológiai szőrszálhasogatásnak tartotta a vitát, de az egyre szélesedett, mert Alexandrosz alexandriai püspök és utódja, Athanasius szigorú intézkedésekkel reagált. Constantinus végül kénytelen volt a birodalom összes püspöke részére egy gyűlést összehívni, amely az első egyetemes (nicaei) zsinatként vonult be a történetírásba. Számos, a szervezetet érintő intézkedés mellett megfogalmazták a keresztény hitvallás alapjaiban mindmáig érvényes elveit, amelyek vitathatatlanul szöges ellentétben álltak az ariánus tanokkal (325. június). A zsinat Isten fiáról egyértelműen kimondta, hogy az Atyával egylényegű (görögül: *homousziosz*). Ariust kiátkozással és száműzetéssel sújtották.

Constantinus remélte, hogy a keresztény egyházon belül létrejöhet a megbékélés, ez a kívánsága azonban nem teljesült, ellenkezőleg: az elkövetkező években az arianusok új erőre kaptak, Ariusnak pedig már 327/8-ban engedélyezték az egyházba való újrafelvételét. Ráadásul paradox módon éppen az Arius-párti nicomediai Euszebiosz püspök keresztelte meg Constantinust a halála előtt (337. május 22.).

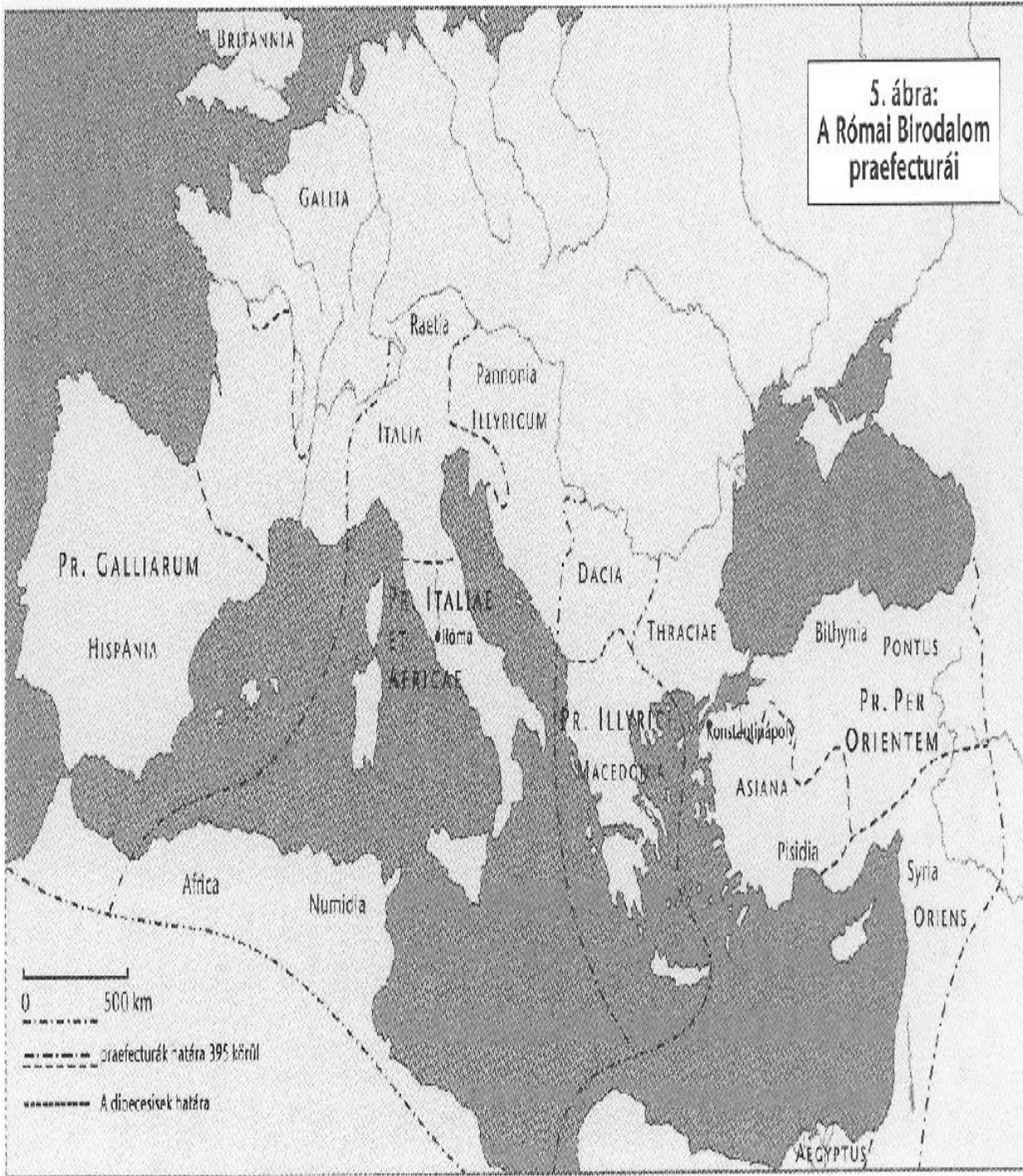
Várható utódainak több fontos feladatot hagyott örökölni: az egyik legfontosabb, hogy az általa alaposan előkészített perzsa hadjáratot vigyék végbe, másrészt pedig legyenek úrrá a továbbra is erős egyházon belüli, valamint a keresztény–pogány konfliktusokon. Legnagyobb tehertételnek azonban a családon belül tisztázhatatlan örökösödés kérdése bizonyult – vagyis az uralkodó utódlása. Bár a császár minden valószínűség szerint úgy tervezte, hogy egy dinasztikus tetrarchia keretein belül két magasabb rangú augustus (a fiai – II. Constantius és II. Constantinus), valamint két alájuk rendelt caesar (fia, Constans és mostohaunokaöccse, Flavius Delmatius) fog együttesen uralkodni, de ez a terve, ahogyan erre hamarosan fény derült, megghiúsult.

4. Constantinus fiai (337–361): Hátralépések

Constantinus utódlási rendje összhangban állt az általa véghezvitt reformokkal, de alapvető politikai felismeréseivel is. A különböző praetorianus praefecturák létrehozatala ugyanis elősegítette a birodalom egyfajta regionalizálását, ami megfelelt annak a (már a diocletianusi tetrarchia uralkodása alatt is működő) rendszernek, hogy nagyobb működési tereket leválasztottak és átadtak az uralkodótársaknak.

Emellett a diocletianusi utódlási rendszer csődje rámutatott arra is, hogy ha nem veszik figyelembe az éppen hivatalon lévő uralkodók fiait az utódlás kérdésének eldöntésénél, az amúgy is kényes uralom igen bizonytalanná válik. Végül pedig a 3. század tapasztalatai megmutatták, hogy a folyamatosan növekvő külső fenyegetéssel szemben egyetlen uralkodó képtelen a határok és a birodalom egészének biztonságát garantálni. Azonban a több császár uralmán alapuló rendszer, amely tehát emiatt kívánatos volt, természetesen feltételezi azt, amit Orosius az első tetrarchia esetében hangsúlyozott (10. oldal): az egyetértést, vagy legalábbis a kompromisszumkötés készségének és képességének minimális fokát. Ez azonban a kezdetektől fogva hiányzott Constantinus fiaiból. A Constantinus halálát követő bizonytalanságot már az is mutatja, hogy a négy caesar egyike sem vette fel az augustus címet. Mindannyian egymást lesték, és bizalmatlanul várták, hogy ki teszi meg az első lépést. A dicstelen kezdő lökést végül (II.) Constantius odaadó katonái adták meg, akik vérfürdőt rendeztek Constantinus rokonsága körében, aminek többek között Delmatius caesar is áldozatul esett. A császár három hátramaradt fia csak 337 szeptemberében kiáltotta ki magát augustusnak, de nem jött létre kollegiális viszonyon alapuló együttes uralkodás. Ugyanis (II.) Constantinus már 340-ben hadjáratot indított a Rómában tartózkodó Constans ellen, azonban a háború során életét vesztette. Következésképpen két augustus maradt: Constans (nyugaton) és (II.) Constantius (keleten). Az elkövetkező időkben pedig ez a felállás általánossá vált – egy-egy uralkodó állt a birodalom két felének élén.

Keleten, illetve nyugaton csaknem teljesen függetlenül játszódtak le a külső fenyegetettségtől láthatóan erősen befolyásolt események, a két augustus ténylegesen sohasem együtt, hanem legjobb esetben is csak egymás mellett uralkodott. Constansnak elsősorban a Rajna melletti germánok és alemannok támadásaival, illetve betöréseivel kellett szembenéznie, akikkel 341/42-ben csapott össze, ám csak mérsékelt sikereket könyvelhetett el. Uralmának labilitásában átgondolatlan belpolitikája is közrejátszhatott. Elszánt Arius-ellenes, katolikus (azaz a nicaei zsinaton hozott döntéseket végrehajtó) viselkedésével nemcsak testvérétől, (II.) Constantiustól távolodott el, aki büszkén vállalta arianus vallását, hanem a saját területén is megosztotta a lakosságot és nyugtalanságot keltett. Az általános elégedetlenséget csak fokozta népszerűtlen intézkedése, az adóemelés. Így aztán Flavius Magnentiusnak, egy félig germán származású katonának, aki a Római Birodalmat szolgálva egészen a tiszti rendfokozatig jutott, nem volt különösebben nehéz trónbitorlóként fellépnie 350. január 18-án. Constans menekülőre fogta, ám Magnentius germán fegyvertársai megölték. A pogány Magnentius ezt követően azonban azt sem szégyellte, hogy demonstratívan keresztény éremképekkel próbálja elnyerni (II.) Constantius elismerését. Ráadásul hiába volt még a perzsák elleni hadjárat elkötelezettje is, mindez nem tartotta vissza (II.) Constantiust attól, hogy fegyveresen lépjen fel kéretlen társa ellen. Rokonát, Gallust 351-ben caesarrá és ezzel a keleti birodalomrész átmeneti helytartójává nevezte ki. Miközben nyugat felé vonult, útközben még véget vetett az illír hadvezér, Vetranio trónbitorló uralmának. Végül legyőzte Magnentiust Mursánál (Pannonia) 351 szeptemberében egy véres, állítólag több tízezer katona életét követelő csatában. Magnentius 353 augusztusára olyan kilátástalan helyzetbe került, hogy öngyilkosságot követett el.

Nagy Constantinus utolsó életben maradt fiának, II. Constantiusnak nem volt fiú utódja, úgyhogy visszaállította az apja által megteremtett egyeduralmat és az egész birodalom feletti legfelsőbb, egyetlen kézben összpontosuló hatalmat. A 340-es években sikerült a perzsák elleni, még apjától örökölt viszálykodások során birodalma keleti határait hosszú távon

megtartani. A helyzet egészen 360-ig változatlan maradt, ekkor azonban a perzsa király, II. Sápúr ismét betört Mezopotámiába, így a császárnak vissza kellett térnie a keleti határhoz. Az összes belső ellenfél leverése után II. Constantius nyugaton maradt, ahol energikusan hozzálátott a belpolitikai és valláspolitikai reformokhoz. Nem titkolta az arianus nézetekhez való egyértelmű kötődését, és gondoskodott a legjelentősebb katolikus aktivista, az alexandriai Athanasius elítéléséről, amelyre az arelatei (arles-i) (353) és a mediolanumi (milánói) (355) zsinaton került sor. Ezzel egy időben hangsúlyosan pogányellenes politikát folytatott, amely az idevágó törvények hangnemét tekintve egyenesen keresztény hittérítői buzgalomnak tűnik. Ezzel a szellemi beállítottsággal (ami egyébként, ha más előjelekkel is, de szintén katolikus orientációjú testvérére, Constansra lényegében ugyancsak jellemző volt) állhat az is összefüggésben, hogy ekkoriban jelentősen fellendült a Római Birodalmon kívül élő népeknek a birodalom területéről folytatott keresztény hitre térítése, ami persze nem a császári központ támogatásával és nem annak célzatos elképzelései alapján történt. Ebben az összefüggésben külön ki kell emelnünk a gót területről származó, azonban klasszikus kultúrán nevelkedett Wulfila nevét (kb. 307–kb. 383), aki a gótok püspökeként és a Biblia gót fordításával írta be magát a történelembe.

A római és keresztény eszmekincs effajta, limesen túli exportja az érme pozitív oldalát jelentette, de persze megvolt a negatív hátoldala is, ugyanis az Imperium Romanum és a barbár világ közötti egyre szaporodó érintkezések legtöbbször nem éppen békés természetűek voltak. A germán törzsek mind gyakrabban törtek be a birodalom területére, és e téren az alemannok jártak az élen, akik 351 és 355 között számos, a Rajna bal partján fekvő várost támadtak meg – többek között Speyert, Wormsot, Mainzot, Bingent és Koblenzet. II. Constantinus csak egy nem túl dicsőséges szerződés árán tudta őket megfékezni, amelyben a római fél garantálta, hogy az alemann királynak bőségesen szolgáltat tárgyi juttatásokat, ugyanakkor sok alemann útját készítette elő a római hadsereg felé. A római–alemann erőviszonyokban beálló átmeneti fordulatot Iulianus, az új caesar hozta meg, akit 355-ben II. Constantius ifjú társuralkodójává, valamint Gallia felelőssévé tett meg. A caesari posztot azért kellett újra betölteni, mert a 351 óta a keleti területet igazgató Gallus caesar nyíltan áthágta a II. Constantius által neki szánt illetékességi határt, ezért a császár megölette. Ezek az események megint csak azt mutatják, hogy állandóan fennállt a veszély, hogy a 3. évszázad viszonyai visszatérnek. Ugyanis II. Constantius képtelen volt egyeduralkodóként hatékonyan ellenőrzése alatt tartani a teljes birodalmat,

vagy akár egy úgy-ahogy működőképes több császáros rendszert létrehozni. Egy ilyen helyzetnek egyenes következményei voltak a trónbitorlások, pl. a már említett katonáké, Magnentiusé és Vetranióé. Az ő példájukat követte a frank hadvezér, Silvanus, aki 355 augusztusában Colonia Claudia Ara Agrippinensiumban (Kölnben) augustusszá nevezte ki magát, ám alig egy hónap múlva katonák egy csoportja megölte. A császárság újabb, II. Constantius uralkodása alatt fellépő rendszerhibájáról tanúskodik a vége is. Ugyanis Iulianus caesart, aki 357-ben nevezetes győzelmet aratott az alemannok felett Argentoraténál (a mai Strassburg közelében), Lutetia Parisiorumban (Párizs) a csapatai augustusszá kiáltották ki, de még az is elképzelhető, hogy mindez akarata ellenére történt. II. Constantiusnak a fenyegető veszély miatt a perzsák elleni harcok színhelyére kellett sietnie, és Galliából nagyszámú csapatok áthelyezését sürgette, a katonák azonban nem voltak hajlandók keletre vonulni. Mivel II. Constantius semmilyen engedményt nem volt hajlandó tenni, a két augustus nagy létszámú sereggel egymás ellen vonult, de még mielőtt összecsapásra került volna a sor, II. Constantius 361. november 3-án meghalt Kilikiában.

Ammianus Marcellinus, „a késő ókor Tacitusa”, akinek fennmaradt könyvei a 353 és 378 közötti eseményeket taglalják, részletes szemtanúi leírásokat, bennfentes információkat közöl és II. Constantius uralkodásának átfogó, kritikus hangú mérlegét vonja meg művében (21,16). Állítása szerint telve volt kegyetlenséggel, és a beszolgáltatások mértékét embertelenül megemelte, ezzel elsősorban a provinciákat fosztva ki. A kereszténység ügyét különösen a szívéen viselte, ám még így is csak bajt okozott és növelte a viszályok számát. A császár javára írja viszont Ammianus Marcellinus a polgári és katonai ügyek következetes elválasztását, a praetorianus praefecturák további felértékelését, valamint visszafogottságát új állami posztok létrehozatalánál.

A késő ókori történetíró megállapításai újabb források tükrében meglepően helytállónak bizonyulnak – itt elsősorban a II. Constantius törvényeit gyűjteményesen közlő *Codex Theodosianus*ra gondolunk. A birodalom fokozatos regionalizálódását jelzi mind a praetorianus praefecturák, mind pedig a főparancsnokok illetékességi körének erősödő területi megmerevedése. Az adóprés erősödése nem utolsósorban a birodalom területére történő számos betöréssel, az ezekből fakadó beszolgáltatások fizetésével és az újjáépítési erőfeszítésekkel volt összefüggésben. A legjobban persze a városok szenvedhettek, mert ott ráadásul a császár által erőszakolt vallási intézkedések konkrét töréseket is

okoztak. Az áldozat-bemutatás tilalma, a templomrombolások és a polgárháborúkhoz hasonlatos zavargásokban megnyilvánuló polarizálódás károsan hatott a városi életre. A helyi elit, a települések számára különösen fontos városi tanácsstagok (curialisok) is belekeveredtek ebbe a viszálykodásba, így ez a réteg alapjaiban meggyengült. II. Constantius csak 337 után mérsékelte agresszív pogányellenes politikáját, még hozzá annak hatására, hogy Ammianus Marcellinus (16,10,1–17) apró részletességgel tollhegyre tűzte római látogatását.

A késő ókori császári udvar egyre mobilabbá vált, váltogatták a székhelyeket, így a jó öreg Róma ritkán élvezhette az uralkodó látogatásait. A róla elnevezett birodalom eszmei központjaként, az igazi *romanitas* társadalmi és kulturális központjaként és színtereként Róma továbbra is megingathatatlanul az élen állt a birodalom városainak rangsorában, és ebben a város híres monumentális építményeinek nem kis része volt. A történelem hatalma előtt, a múlt egyedülálló és hagyományosan római-pogány atmoszférája előtt II. Constantius sem zárkózhatott el, amikor 357-ben, uralkodásának 20. évfordulóján a városba lépett. A Rómáért rajongó Ammianus Marcellinus élvezettel írja le az ájtatoskodó, merev császár ámulatát, amikor megpillantotta a márványcsodákat. Végül még egy obeliszket is emeltetett a Circus Maximusnál (amely ma a lateráni bazilikánál van felállítva), és a római látogatás után néhány nappal újra engedélyezte az apja által betiltott gladiátorjátékokat. Ezzel persze II. Constantius nem tudta rányomni saját bélyegét az egészen más léptékű császári létesítményektől tündöklő városra, viszont sokkal jelentősebb nyomokat hagyott hátra a „második Rómában”, apja városában, azaz Konstantinápolyban. Ugyanis II. Constantius volt az, aki Konstantinápolyt a „második Rómá”-ból az „új Rómá”-vá válás útján egy nagy lépéssel előbbre juttatta. Az igazgatás szintjén ez abban mutatkozott meg, hogy Róma városának példája alapján Konstantinápolyban is városi praefecturákat hozott létre, és a város élén, akárcsak Rómában, egy városi praefectus (*praefectus urbi*) állt. A konstantinápolyi senatus tagjainak pedig a római senatushoz hasonló címeket és hatáskört adott. A városképen is nyomot hagyott, mind világi (fürdőlétesítmény), mind egyházi épületek (a Hagia Szophia valószínű elődje) létrehozatalával, elsősorban azonban a konstantinápolyi Apostoli templomnak szentelt különös figyelmet. Gondoskodott az eddig hiányzó, a templom hírnevéhez azonban feltétlenül szükséges ereklyék előteremtéséről (Timotheus, az evangélista Lukács és András apostol ereklyéiről). Apjának saját mauzóleumot építtetett, amelybe

áthelyezték Constantinusnak az addig az Apostoli templomban felállított szarkofágját. Hogy II. Constantius mennyire tudatosan és megfontoltan járult hozzá Konstantinápoly felértékelődéséhez, az érméin ábrázolt képekből is kiderül. Ugyanis a császár olyan pénzeket veretett, amelyeken a megszemélyesített Róma és Konstantinápoly egymás mellett áll, a felirat pedig mindkettőt az állam dicsősége (*gloria*) jelképének nevezi. Egy másik, majdnem ugyanezen időből származó pénzérme pedig a trónon ülő Konstantinápolyt ábrázolja, a körirat (*Gloria Romanorum*) tanúsága szerint nemcsak a Keletrómai Birodalmat jelképezve, hanem minden római dicsőségét megtestesítve.

Konstantinápoly számára tehát II. Constantius uralkodása láthatóan nagy előrelépést jelentett, a birodalom egészére nézve azonban hátralépés volt. A belügyek szintjén egyre gyakoribbá váltak a trónkövetelések, a császári hatalom szétforgácsolódását nem lehetett nem észrevenni, és a birodalom határain túl a nyugtalan idők az úgynevezett népvándorlás eljöttét jelezték. Iulianus szemében, aki 361 decemberétől immáron egyedüli augustusként uralkodott, a visszaesés és a hanyatlás nem II. Constantiusszal, hanem már Nagy Constantinusszal kezdődött meg. Úgy vélte, a régi istenektől való elfordulás végzetes folyamatot indított el, s ennek minden hatalmával és erejével véget akart vetni.

5. Iulianus (361–363): Grandiózus kudarc

Iulianus, akinek a keresztény hagyomány a „hitehagyott” (apostata) jelzőt adta, a Constantinus-dinasztia utolsó tagja volt, s a 337-es véres események és Gallus 354-ben történt meggyilkolása után ő jött szóba az uralkodói poszt betöltésére és II. Constantius utódlására. 331-ben vagy 332-ben született Konstantinápolyban, s az édesapja, Iulius Constantius Nagy Constantinus féltestvére volt, így Iulianus az uralkodóházzal rokonságban állt. II. Constantius parancsára körülbelül 351-ig keresztény-arianus értékrend szerint nevelkedett, majd ismét Konstantinápolyban többek között filozófiai-retorikai tanulmányokat folytatott, amelynek során megismerkedett Libanioossal, a syriai Antiochiából származó pogány szónokkal. Iulianus későbbi, szerencsére nagy számban fennmaradt leveleiből kiderül, hogy a császár pogányság felé fordulása körülbelül a filozófia felé fordulása elején történt, ugyanis egy 362 végéről–363 elejéről származó, Alexandria (keresztény) lakóinak szánt írásában saját magát állítja eléjük példaképként (ep. 111 Bidez): „Ha biztatásom rövidsége ellenére azt kívánjátok, hogy én vezesselek benneteket, forduljatok ismét az igazság felé. Nem fogjátok eltéveszteni az igaz utat, ha azt követitek, aki húszéves koráig szintén azon az úton járt, s most tizenkettedik éve van a kegyes isteneknek köszönhetően ezen az úton.” Következésképpen Iulianus 351-ben vagy 352-ben vált Paulusból Saulusszá, elhagyva a keresztény utat és a hagyományos pogány útra térve. Ezt a belső fordulatot azonban következetesen titkolta az egész világ és különösen az arianus augustus, II. Constantius előtt, ugyanis csak ez utóbbi halála után vállalta nyilvánosan pogány hitét. Már ennyiből is kivehető, hogy mennyire kritikus pont volt a késő ókorban bármely császár vallási hovatartozása.

Iulianus hosszas hallgatása megint csak megerősíti (s ez Constantinus korai, 312 előtti éveire nézve különös fontossággal bír), hogy egy uralkodó kormányzási tevékenységéből csupán nagyon korlátozott mértékben lehet következtetni lelkére és hitére. A politikai számítások és a céltudatosság, legalábbis Iulianus számára, fontossági sorrendben a vallás vállalása előtt

állt, és az új augustus csak a trónbitorlással vált hivatalosan *apostatává*, holott már réges-rég az volt.

Caesarként (355. november 6. után) Galliában a frankok és alemannok legyőzését követően elsősorban az infrastruktúra megújításával és a határok biztosításával tűnt ki. Ezen túlmenően koncepciózusan szállt síkra az egységes tartományi irányítás és mindenekelőtt a városok ügyének újjáélesztése és erősítése mellett. Augustusként is ezeket a célokat tűzte ki maga elé Iulianus, immáron a birodalom egészére vonatkozóan, azonban csakhamar kiderült, hogy a valóság és a keresztényellenes, hagyományos értelemben vett radikális reformpolitika szándéka nem hozható egymással összhangba.

Amikor 361. november 3-án Iulianus egyedüli augustusszá lépett elő, és ezt nemcsak politikai reményei megvalósulásának tartotta, hanem egyenesen a hamis hit béklyójából való szabadulásként, sőt olyan isteni megbízatásként élte meg, amely lehetővé teszi számára, hogy a világot ismét az általa helyesnek tartott mederbe terelje. Egy kifejezetten magánjellegű levélben, amely közvetlenül az után keletkezhetett, hogy értesült II. Constantius haláláról, Iulianus feltárja, mekkora lelki nyomás nehezedett rá. Bevallja, hogy leginkább Héliosz istenhez könyörgött (*ep.* 28. Bidez), a már idézett, az alexandriai polgárokhoz címzett levelében (43. oldal) pedig még nyilvánvalóbban és erőteljesebben áll ki Héliosz napistenben való hite mellett: „Egyedül ti nem érzitek a Hélioszból áradó pusztító csillogást? Csak ti nem tudjátok, hogy őáltala jön létre nyár és tél? Egyedül ti nem vagytok tisztában vele, hogy ő alkot minden életet, és ő idéz elő minden mozgást?” Amiként egykoron Constantinus Sol Invictus napisten lévén találta meg az utat a fényt adó, sötétségből kivezető keresztény Istenhez, akként járta most Iulianus ellenkező irányban a „megvilágosodás útját”-t. Nem „Jézus, akit sem ti, sem atyáitok nem láttak”, hanem „Héliosz, akit az idők kezdete óta lát, szemlél és tisztel az egész emberi nem” (uo.) adja a fénnel az igazi erőt és létet.

Ebben a szinte túlárado küldetéstudatban már benne rejlett a kudarc csírája – hiszen hogyan is lehetett volna a politika és társadalom fontos területeinek évtizedes új irányszabásának időközben maradandóvá vált hatásait rövid időn belül semmissé tenni vagy visszafordítani? Ráadásul Iulianus nem fordíthatta minden erejét a birodalom belső restaurációjára, hiszen a rómaiak éppen egy perzsák elleni háború kellős közepén voltak, amelyet II. Constantius csak azért nem tudott folytatni, mert Iulianus augustusszá való előléptetése megakadályozta benne. Iulianus augustusi

reformtevékenységének, mindenekelőtt a törvényhozásra vonatkozóan nem kis részét szinte az útikocsiból és a főparancsnoki sátrából kellett folytatnia, amit a menetnaplóba vetett rövid pillantás is megmutat: 361. december 11-én Iulianus ünnepélyesen bevonult Konstantinápolyba, és ott méltó halotti ünnepet rendezett II. Constantiusnak, akit a hagyományos módon, de biztosan nem a halott akarátának megfelelően istenné avattatott. Májusban elhagyta a várost, és útnak indult Antiochia felé, az utolsó háborús előkészületeket megteendő. Antiochiában, ahol 362 nyarától 363 márciusáig tartózkodott, belebonyolódott a városon belüli konfliktusokba, amiből csak 363. márciusi Perzsiába való indulásával tudta magát kivonni, ahol június 26-án egy sebesülés következményeképpen meg is halt.

Iulianus tehát alapvetően konstantinápolyi egyeduralmának első négy hónapjában kísérelte meg beindítani átfogó reformjait. Amíg a reformok a város életerejének helyreállítását célozták, Ammianus Marcellinus a legnagyobb dicséret hangján szólt róluk, és a nagylelkű nagyvonalúság (*liberalitas*) eredményeként méltatja őket (25,4,15): „Csak könnyű adókat vetett ki, elengedte a koronázási ajándékokat, és az idők folyamán felszaporodott adósságokat; a kincstárnak magánemberek ellen folytatott pereit méltányosan intézte el; visszaadta a városoknak az adókimutatás jogát a földekkel együtt, kivéve azokat, amelyeket az előző hatóságok jogosan adtak el” (Földy József fordítása). Ez az értékelés hiteles információkat tartalmaz, minthogy Iulianus, fennmaradt törvényei szerint valóban adóamnesztiát adott. A városi curiák által rendszeresen fizetendő koszorúaranyról persze nem mondott le, hanem a törvény fennmaradt szövege szerint (*Codex Theodosianus* 12,13,1) erélyesen ragaszkodott ahhoz a joghoz, hogy szükség esetén ezt a pénzügyi forrást is igénybe vegye. Ebből világosan kitűnik, hogy Iulianust az a gondolat vezérelte, hogy új lendületet adjon a régi, általa különösen tisztelt görög polisz-kultúrának. Ugyanakkor azonban nem vesztette szem elől a központi állami érdekeket sem, hiszen csak erős városi tanácsok voltak abban a helyzetben, hogy a közjó javát szolgáló feladatokat vállaljanak. Végző soron Iulianus várospolitikáját vallás- és kultuszpolitikájának összefüggésében kell szemlélni, amiről Ammianus Marcellinus megfélekedzik a császár dicsőítésénél, amikor városbarátként (*philopolis*) jellemzi. A földterületek városoknak történő visszaszolgáltatása ugyanis elsősorban az egykori templomi birtokokra vonatkozott, melyeket Iulianus keresztény elődei koboztak el, s ugyanez áll építési politikájára is, amelynek elsődleges célja a régi isteneknek emelt templomok restaurálása, illetve újak építése volt.

A iulianusi, azaz a hagyományos kultuszokkal rokonszenvező politika másik fonákját a keresztényellenes intézkedések jelentették. Bár kétségkívül nem indított új, szisztematikus, Diocletianuséhoz hasonló keresztényüldözést, azonban törvényi szabályozás útján a keresztény egyház és papság határozott háttérbe szorítását próbálta elérni. Így időközben visszavonta a keresztényeknek adományozott előjogokat (mint pl. az állami szállítási szolgálat igénybevételének jogát), a papok adómentességét pedig újból megszüntette. Ezenkívül megtiltották új keresztény templomok emelését, de a keresztényeket mindenekelőtt az fenyegette, hogy meg fogják vonni anyagi létalapjukat, hiszen a régi kultuszok Iulianus által ünnepélyesen bejelentett újjáélesztésének következményeként hatalmas mértékű tulajdon-visszaköveteléssel kellett számolni. Bár Iulianus a keresztények következetes lefokozásától és az ellenük indított megtorlásoktól eltekintett – mi több, a keresztény hit követői számára lehetővé tette a közigazgatás és a hadsereg magasabb pozícióinak elérését is –, mindent egybevetve mégis konfrontációktól és nézeteltérésektől terhes társadalmi légkört teremtett, ami arra indította a fanatikus pogányokat és keresztényeket, hogy heves konfliktusokba keveredjenek egymással, melyek nemritkán erőszakos összecsapássá fajultak. A keresztény egyházon belüli feszültségek jóindulatú tűrése, sőt támogatása tehát alapvető része volt a iulianusi politikának, ezt Ammianus Marcellinus leplezetlenül beismeri: (22,5,2–4) „Nyíltan és határozottan elrendelte, hogy meg kell nyitni a templomokat, és az istenek tiszteletére állatokat kell az oltáron áldozni. És hogy rendelkezésének hatását erősítse, a marakodó keresztény előljárókat, pártokra szakadt híveikkel együtt, palotájába hívatta, és barátságosan figyelmeztette, hogy vessenek véget a viszálykodásoknak, s mindenki teljesen szabadon és félelem nélkül gyakorolja vallását” (Földy József fordítása).

Hogy a légkör már milyen nagy mértékben elmérgesedett, azt jól mutatják azok a mellékkörülmények, amelyek Iulianus hosszadalmas antiochiai (Syria) tartózkodását jellemezték. Az ekkoriban már túlnyomórészt keresztény városban a pogány császárt érkezésekor mindenfelől kitörő öröm fogadta, ez azonban csakhamar idegenkedésbe, végül pedig maró gúnyba és nyílt elutasításba csapott át, méghozzá mind a keresztények, mind a pogányok részéről. Ugyanis a syriai metropolis lakói Iulianusban nem a császárt látták, hanem elsősorban egy filozófiai meggyőződés talaján álló embert, aki szó szoros értelemben kiesett a szerepéből. A szokásos császári ceremónia helyett, amely a világ állítólagos urának jól állt, Iulianus a

fellépése során egy olyan furcsa aszkéta bőrbe bújt, aki moralizálva és szónokolva éppen arra járt. Majdhogynem megható igyekezetében, ahogy a polgárokhoz való közelségét demonstrálni próbálta, Iulianus szembeötlő módon nem tett eleget sem helyzetéből, sem rangjából adódó kötelességeinek, amire mindkét oldalon értetlenkedés, sértődés és indulat volt a válasz. A császár erre híres, az antiochiaiakhoz intézett „Szakállgyűlölő” (*Miszopógón*) című vitairatában válaszolt. Voltaképpen a szituációnak megfelelően reagált, hiszen az emberek idegenkedése nem konkrét intézkedéseinek szólt, hanem sokkal inkább fellépésének és megjelenésének, amelyhez hozzátartozott filozófusi szakállja is. A konfliktus az aktuális gazdasági és társadalmi problémák következtében csak még jobban elmérgesedett. A város ellátása ugyanis régóta hiányt szenvedett, és ezt a gabonát begyűjtő, és az árakat drágító földesurak, illetve az éhes katonák, akiket Iulianus itt vont össze a perzsa hadjáratra, mind-mind csak fokozták. Iulianus pedig hiába volt vétlen, a helyzetet mégis igen ügyetlenül kezelte. Végül még az Antiochia közelében fekvő híres daphnéi Apollón-templom is leégett, amire Iulianus a város összes keresztény templomának bezáratásával válaszolt, mert megalapozatlanul azt feltételezte, hogy a keresztények okozták a tüzet.

Restaurációs buzgalom és a realitás fel nem ismerése – ez jellemezte Iulianus antiochiai tartózkodását, és ez határozta meg talán leghíresebb intézkedését is, az úgynevezett szónok-edictumot is (*Codex Theodosianus* 13,3,5). Ez a 362 júniusában keletkezett rendelet azt irányozta elő, hogy „a bölcsélet és a retorika tanárai” szerezzenek egyfajta tanítói engedélyt a városi curiánál, amelyet a császárnak is be kell mutatni végső ellenőrzésre. Egy Iulianus által írt kísérőlevélből (*ep.* 61 c Bidez) derül csak fény arra, hogy a törvény egyértelműen keresztényellenes, és arra, hogy mik voltak a császár indítókai. Ugyanis Iulianus a tanárok és a tananyag vallási összeegyeztetését követelte, az ő szavaival élve: Homérosz, Hérodotosz, Thuküdidész és sok más szerzőt nem oktathat és magyarázhat olyan ember, aki a régi isteneket elutasítja: „Értelmetlen dolognak tartom, hogy e szerzők műveinek magyarázói megtagadják a figyelmet azoktól az istenektől, akiket ugyanezen auktorok magasztalnak.”

Ez az edictum már a késő ókori kortársak körében is hangos visszhangot váltott ki. Természetesen a keresztények reagáltak a legélesebben, de még a pogányok és az olyan nyílt szimpatizánsok sem fukarkodtak kritikus megjegyzésekkel a messzemenően eltúlzott intézkedéssel kapcsolatban, mint például Ammianus Marcellinus. A levél figyelemreméltóan tárgyilagos

hangneme ellenére sem kételkedhetünk a császár mély vallási indíttatásában, és Iulianus ebben az esetben sem ítélte meg helyesen a realitást. Homéroszhoz és Platónhoz akart politikai tevékenysége során igazodni (egyébként a „Szakállgyűlölő”-ben is őket idézte példaképként), ám a késő ókori császárságnak nem egy Platón által ábrázolt ideális polgár erényeire volt szüksége támaszként. Amikor 363 márciusában Iulianus elhagyta Antiochiát, hogy folytassa a perzsák elleni háborút, a város lakói egyetlen könnycseppet sem hullajtottak érte. Amikor pedig néhány hónappal később egy jelzőtűz a császár halálhírét hozta, a város ujjongása nem ismert határt. Bár Iulianus korai halála megakadályozta, hogy folytathassa ambiciózus restaurációs politikáját, programja nem annyira az idő rövideisége miatt bukott el, hanem sokkal inkább saját szándékainak túlzott volta miatt.

6. I. Valentinianus és Valens (364–378): Átmenet és kezdet

Iulianus váratlan halála teljesen felkészületlenül érte a birodalmat. A perzsa hadjárat reménnyel teli újramezdése (Iulianus ugyanis Ktésziphónnál győzelmet vívott ki, de tartózkodott az azt követő ostromtól) folytatásra várt. Uralkodótárs és előre kijelölt utód nem akadt, a fiatal császár polarizáló politikája pedig birodalomszerte nyugtalanságot okozott. Ezért az életkor és a józanság különösen fontos szemponttá vált. Az első uralkodójelölt, akit a hadsereg még Iulianus halálának napján értesíteni tudott, a Iulianus-barát Salutius volt, egy pogány praefectus praetorio, ő azonban köszönettel elutasította az ajánlatot, mondván, hogy túl öreg hozzá. Másodszorra Iovianusra, egy fiatalabb, keresztény férfira esett a választás, ő pedig élt is a lehetőséggel. Iovianus mindössze egy átlagos katonai pályafutást tudott felmutatni, egy tekintélyes apával a háttérben, aki a császári testőrség élén állt. Már uralkodása kezdetén látszott, hogy legjobb esetben is csak egy átmeneti uralkodó lehet (Ammianus Marcellinus 25,5,5–6): „Hamarosan ráadták a császári öltözetet, gyorsan kikísérték a sátrából, és megsejmelte az indulásra kész csapatokat. Mivel a sereg négy mérföld hosszúságban volt fölállítva, amikor az élen állók Iovianus császárt hallottak kiáltani, ugyanezt még hangosabban kiáltozták, mert megtévesztette őket a csupán egy betűben különböző két név hasonlósága. Azt hitték ugyanis, hogy Iulianus meggyógyult, és őt kísérik szokás szerint hangos üdvözléssel. Mihelyt azonban azt a hajlott hátú, magas termetű embert látták közeledni, akkor sejtették, hogy mi történt, s mindnyájan könnyeztek és szomorkodtak” (Szepes Gyula fordítása). A szemlátomást folyamatosan romló fegyelem láttán nem csoda, hogy Iovianus fő feladatának nem a támadás folytatását tekintette, hanem az Imperium Romanum hadseregének lehetőleg minél biztonságosabb visszavonását. Ezért készségesen elfogadta a perzsák szövetségkötési ajánlatát, amely harmincéves fegyverszünetet és a római hadsereg Mezopotámia egyes részeiről való visszavonását (köztük egy jelentős város, Nisibis visszaszolgáltatását) irányozta elő. A római közvélemény szemében, amely töretlenül hitt a római hadsereg évszázadok során hangoztatott és állítólag természeténél fogva adott, minden ellenféllel

szembeni fölényében és legyőzhetetlenségében, a megállapodás létrejötte óriási szégyennek számított. Ráadásul még az Armeniából származó összes bevételről is le kellett mondaniuk. Ammianus Marcellinus, aki szintén jelen volt, így siránkozik (25,7,10): „Mi tízszer inkább harcoltunk volna, mint hogy ezek közül bármit is átengedjünk, a hízelgők serege azonban folyton sürgette az amúgy is félénk császárt” (Szepesy Gyula fordítása). Ugyan kétségesnek tűnik, hogy a jelentős utánpótlási gondokkal küzdő hadsereg képes lett volna-e rá, hogy a perzsák elleni hadjáratot sikerrel folytassa vagy akár győztesként zárja le, de Iovianus egyoldalúan negatív megítélésén mindez mit sem változtatott. A külpolitikai cezúrájánál még markánsabb volt a keresztény Iovianus belpolitikai hátraarca. Iulianus valláspolitikai intézkedéseit visszavonta, a keresztény retorikatanárok nyomban újra taníthattak, ugyanakkor a pogány templomokban korlátozásokat és megszorításokat vezetett be. Ám Iovianus már 364. február 17-én elhunyt (az ókori császárok esetében cseppet sem magától értetődő természetes halállal), és a szokott procedura ismét lejátszódott. A hadsereg vezérkara újból összegyűlt, hogy megfelelő (azaz a katonaság szemében alkalmasnak tűnő) utódot keressen. A választás ismét egy katonára esett, és ő is a Balkán térségéből származott. Ezúttal (I.) Valentinianus volt a kiválasztott, a császári testőrgárda tisztje, aki egy hónappal később (364. március 28.) a katonák ösztönzésére Konstantinápolyban öccsét, Valenst augustusként társzcsászárrá emelte.

Ammianus Marcellinus, aki ennek az időszaknak is számunkra legfontosabb ókori forrása, beszámol róla, hogy 364 nyarán a két császár teljes egyetértésben (*concordissimi principes*) megállapodott arról, hogy a hadsereget, az udvartartást és az uralmi területeket megosztják egymás között (26,5,1–4): a legfontosabb székhely Mediolanum és Treveri (I. Valentinianusé) és Konstantinápoly (Valensé) lett. Visszatekintve és tudva, hogy a birodalom később ténylegesen kettévált Kelet- és Nyugatrómai Birodalomra, tettüket akár olyan mérőföldkőnek vehetnénk, amely kijelölte a kettéváláshoz, hosszú távon pedig az Imperium Romanum felbomlásához vezető utat. Ez azonban nem felelne meg a tényállásnak. Ugyanis a két augustusszal, II. Constantiusszal és Iulianusszal szerzett kellemetlen tapasztalatok rádöbbenették a hadsereg vezetőit, hogy az idő követelményeinek csak akkor lehet megfelelni, ha a terheket taktikai és stratégiai szempontok alapján több „vállra” osztják el, a tartalékokat pedig ennek megfelelően összpontosítják. I. Valentinianus és Valens ezután mindig is tartotta magát az államjogi egységhez, és kettejük nevében hoztak

törvényeket és verettek pénzt. A császárok készek voltak szorosabban is együttműködni, csak éppen lehetőségük nem adódott rá, mert mindkettejüknek többnyire hatalmi területük határkörzetében kellett maradniuk a külpolitikai események drámai kiéleződése miatt, amely a humanizmus óta a kissé szerencsétlen „népvándorlás” (*migratio gentium*) címszó alatt szerepel a tudós könyvekben. Nem római néptörzsek már a 2. és elsősorban a 3. században gyakorta vándoroltak, és ennek kapcsán olykor betörték a birodalom területére, azonban a 4. század második felében minőségi változás következett be. A hunok eredetileg Mongólia területéről származó nomád népe nyugatra vándorlása során erőteljes nyomás alá helyezte az alánokat, a szarmatákat, a keleti és a nyugati gótokat, részint erőszakkal beolvasztva őket a csapataikba, részint (elsősorban a Duna vidékén) maguk előtt „tolva” őket a római limes felé, ahol e törzsek azután bebocsátást kértek az Imperium Romanumba. Csaknem egy időben ezzel egyre gyakoribbá váltak nyugaton a germán népcsoportok támadásai, de I. Valentinianusnak sikerült 365 és 375 között az alemannokkal, frankokkal és burgundokkal szemben megőriznie a birodalom határait, sőt új erődítmények építésével még meg is tudta szilárdítani őket. Ilyen módon számos győzelmi titulust gyűjtött be, ráadásul még az eufemisztikus, írásban is megörökített „a legnagyobb győztes és triumfátor” címet is megkapta (*Corpus Inscriptionum Latinarum* VI 1175=*Inscriptiones Latinae Selectae* 771). Quintus Aurelius Symmachus (kb. 340–402 után), a késő római-pogány szenátori arisztokrácia tagja, aki egyben kora jelentős szónoka is volt, 370. január 1-jén (talán Treveriben) I. Valentinianust dicsőítő beszédet tartott. Ebben odáig ragadtatta magát, hogy a császár tetteit még a mitológiai gigászokénak is elébe helyezte, ugyanis ezek bár „szokatlanul nagyba kezdenek bele, mégis silány az, amit megvalósítanak” (or. 2,21). A császár viszont uralkodik a barbárok felett, és a birodalom „halhatatlan védelmezőjeként” (*aeternus defensor*) áthatolhatatlan biztonsági övét hozott létre: „Forrásától torkolatáig az óceánnál erődök koszorúja szegélyezi és díszíti a Rajna partszegélyét.” (or. 2,27 f.) Az efféle méltatások persze nem nélkülözik a retorikai túlzásokat, mégis elmondható, hogy amikor I. Valentinianus halálakor (375. november 17.) ráhagyta hatalmát a névlegesen már 367 óta augustusként vele uralkodó, időközben 16 éves ifjúvá serdült fiára, Gratianusra, valóban nem vizsgázott rosszul. Hiszen Valentinianus, aki mindenféle látványos intézkedéstől tartózkodott, a belpolitikában is képes volt kiegyensúlyozóan és békéltetően hatni. Még a pogány Ammianus Marcellinus is hódolattal adózik a császár előtt (30,9,5): „Végezetül, uralkodását mértéktartás

jellemezte abban a tekintetben, hogy pártatlan maradt a vallási viszálykodások közepette. Nem háborgatott senkit, és nem adott parancsot, hogy az emberek ezt vagy azt a vallást kövessék” (Szepesy Gyula fordítása). Bár I. Valentinianus szorgalmazta a pogány templomok tulajdonának és vagyonának elkobzását, nem tiltotta be a pogány kultuszokat, és elismerte az egyén vallásszabadságát: higgyen mindenki a maga módján abban, ami csak eszébe jut (*Codex Theodosianus* 9,16,9).

Valens uralkodásának végén nem csak a valláspolitikai terén lett gyengébb az eredmény. Ő ugyanis hitkérdésekben II. Constantius-hoz hasonló álláspontot képviselt, aminek következtében folytatódott a konfliktus a katolikus ortodoxia álláspontja – melyet (a 373-ban elhunyt) Athanasius mellett a kappadókiai egyházatyák (Kaiszariai Baszileiosz, Nüsszai Gergely és Nazianzoszi Gergely) képviseltek – és az arianus felfogás között. Valensnek a régi kultuszok híveivel szemben tanúsított viszonylagos toleranciája dacára a keresztények és pogányok közötti keleten már eleve mindig is élesebb konfliktus újólag feszültté vált, miután az elsősorban a iulianusi restaurációs fázisból származó nyitott számlákat most kölcsönösen kiegyenlítették. Egyiptomban például ismét véres összecsapásokra került sor, és Epheszoszban Valens megmutatta, hogy meddig tart a türelme: 375-ben kivégeztette Maximust, az újplatonikus filozófust, Iulianus egykori tanárát és tanácsadóját, akinek abban állt a bűne, hogy a császárnak a szokásos szertartást nélkülöző temetést jóstolt. Ha Valens komolyabban vette volna Maximus jósképességét, nem ítélte volna el, hanem udvari főtanácsossá emelte volna, mert a filozófus jóslata, mely a keresztény Valens szemében felháborítónak tűnt, pár évvel később tragikus valósággá vált. Valens a gótok ellen vívott, híres hadrianopoliszi csatában (378. augusztus 9.) vesztette életét, és mivel holttestének nyoma veszett, valóban nem tudták a megfelelő tisztességben részesítve eltemetni.

A rómaiak Hadrianopolisznál elszenvedett megsemmisítő veresége római szempontból dicstelen mélypontot jelentett a már említett germán népcsoportok vándorláshullámát követően. A hunok által űzött nyugati gótok 376 nyarán megszállták „a Duna partjait, majd követeket küldtek Valenshez, és alázatosan kérték befogadásukat. Megígérték, hogy békében fognak élni, és ha a helyzet követeli, segédcsapatokat állítanak” (Ammianus Marcellinus 31,4,1. Borzsák István fordítása). Valens ekkoriban éppen a syriai Antiochiában tartózkodott, és engedett a kérésnek, nyilvánvalóan abban a reményben, hogy ily módon új, harcban edzett csapatokat sorolhat be a már amúgy is erősen germanizált római hadseregbe. Ezenfelül úgy vélte, hogy a

birodalom kevésbé vonzó peremvidékeinek benépesítésével újabb civilizált térségeket és magas adóbevételeket szerezhet. Ezzel azonban túl messzire ment a császár, ugyanis az ezt követő időkben nemcsak a nyugati gótok óriási hada zúdult a birodalom térségébe, hanem keleti gótok is, ami rövid időn belül elkerülhetetlenül ellátási gondokhoz és súrlódáshoz vezetett az újonnan érkezettek és a Thrakiában élő római provincialakók között. Az első tettegességbe torkolló vita után kiéleződött a konfliktus, és a gótok immáron fosztogatva vonultak végig Thrakián; ahol csak tudtak, raboltak, és képtelenség volt őket megállítani. Ennek részben az volt az oka, hogy a csak névlegesen római reguláris seregben harcoló germán seregek egy része szövetséget kötött a gótokkal. Valens, aki még mindig Antiochiában székel, túl későn reagált a drámai fejleményekre, és a Thrakiába vezető útja során csak 378-ban érkezett meg Konstantinápolyba. Időközben segítséget kért nyugati uralkodótársától, Gratianustól, aki ismét összetűzésbe keveredett az alemannokkal, így készséggel nyújtott segítséget. Ám amikor Gratianus már majdnem elért Thrakiába, Valens úgy döntött (talán több szempontból is hibás stratégiai helyzetfelmérés eredményeképpen, vagy mert egyedül akarta a barbárok nagyszerű legyőzőjének járó babérokat learatni), hogy Hadrianopolisznál egyedül vállalja az ütközete. A gótok totális győzelmet arattak, Valens, a legtöbb katonatiszt és katonák ezrei estek el, s fennállt a veszély, hogy a balkáni tartomány Gothiává alakul.

A hadrianopoliszi csata utáni írásos reakciókból kiderül, hogy a kortársak tisztában voltak azzal, hogy immáron a birodalom léte és fennállása forog kockán. Ugyanakkor rámutatnak arra a szakadásra is, amely a római társadalom és állam között húzódott.

Ambrosius, a mediolanumi püspök (333/4 vagy 339/40–397) a csata hírére közvetlenül reagálva figyelmeztette Gratianus császárt, hogy egyedül az igazi (azaz az ortodox katolikus) hit biztosítja a győzelmet – ezzel egyértelműen Valens arianus hitére utalt (*de fide* 142). A pogány Libaniosz (314–393) ezzel szemben a régi jósdák megkérdésére és a régi hithez való visszatérésre szólít fel (*or.* 24,1) – azaz arra utal, hogy a hadrianopoliszi vereség az elhagyott régi istenek büntetése.

A gótoktól elszenvedett vereség láthatóan nem kovácsolta össze a rómaiakat, sőt még jobban elmélyítette a valláspolitikai jellegű ellentéteket. A Rómában hívőknek, akik meg voltak győződve a *Roma aeternáról*, azaz arról, hogy az *urbs* mindörökké létezni fog, a történelemre való visszapillantás nyújtott vigaszt: a rómaiak már sokszor megszabadultak szorongatott helyzetükből, és minden vereséget még nagyobb győzelem

követett. Ammianus Marcellinus is ezt a fajta optimizmust sugallja olvasóinak, amikor így ír (31,13,9): „Nincs is följegyezve évkönyveinkben a cannaei csatán kívül még ilyen megsemmisítő vereség, noha a rómaiak a szeszélyes Fortuna és a hadicselek által jó néhányszor lépre csalva egy időre szorult helyzetbe kerültek” (Szepesy Gyula fordítása). Cannae után a rómaiak tudvalevőleg mégis győztesként fejezték be a második pun háborút – így fogalmazható meg a késő ókori történetíró hallgatólagos reménye –, a gótokkal is megoldódik majd valahogy a helyzet.

Hogy végül másképp végződött, az utódok jól tudják – az egyháztörténetíró Rufinus (kb. 345–410) pedig már akkor megsejtette a hadrianopoliszi vereséget kommentálva (Egyháztörténet 1,13): „Ez a csata volt a kezdete az akkori Római Birodalomra és az utána jövő időkre köszöntő rossznak.”

7. Nagy Theodosius (379–395): Az egység vége?

Amikor Valens meghalt, még két augustus volt hivatalban: I. Valentinianus első házasságából született fia, Gratianus és II. Valentinianus, akit Iustina, I. Valentinianus második felesége szült 371-ben. II. Valentinianust 375-ben, négyéves kisfiúként augustusszá nevezték ki, hogy biztosítva legyen a dinasztia belüli utódlási sorrend. Így a késő ókorban egyre gyakoribbá váló, az írásos forrásokban erősen kritizált gyermekcsászárok (*principes pueri*) hosszú sorában az első helyre került. Gratianus az immáron nyolcéves kisöccsével nem tudta az egész birodalmat kormányozni, sem pedig a germán népcsoportokat legyőzni, ezért 379. január 19-én Sirmiumban társcsászárrá és augustusszá emelte Flavius Theodosiust, és kijelölte számára a keleti birodalomrészt, hogy ott teljesítse uralkodói kötelességét. A keresztények legkésőbb az 5. század közepétől odaítélték neki (akárcsak Constantinusnak) a „Nagy” jelzőt, azt méltatandó, hogy a nicaei értelemben vett kereszténységet tette meg az Imperium Romanum államvallásának. Az új uralkodó már trónra lépésének napján demonstrálta, mennyire komolyan gondolja a kereszténységet támogató valláspolitikáját: ugyanis visszautasította a *pontifex maximus* cím felvételét, azaz nem vállalt semmiféle illetékességet a régi kultuszokkal kapcsolatban.

A Hispániából származó, katonai karrierje révén kitűnt I. Theodosius legsürgősebb feladata azonban nem egyházi jellegű, hanem a balkáni térség viszonyainak tisztázása volt. Ezért uralkodásának első éveiben ezen a területen maradt, és mindenekelőtt a csapatok újjászervezésének és feltöltésének szentelte figyelmét. A *Codex Theodosianus* idevágó törvényeiből kiderül, milyen nehézségekbe ütközött egy késő ókori császár az efféle erőfeszítések során. Ugyanis a földesurak, akiknek újoncállítási kötelezettségeik voltak az adózás keretében, a leghasznavehetetlenebb munkaerőtől próbáltak ily módon megszabadulni, a jelöltek pedig nem ritkán öncsonkításhoz folyamodtak, hogy katonai szolgálatra alkalmatlanná váljanak. A késő ókori állam ezért hamarosan áttért az újoncállítás megváltására, azaz a földesurak leróttak egy bizonyos összeget az állami hivataloknak, amelyek ebből a pénzből maguk toboroztak katonákat.

Ugyanakkor egyre gyakrabban vettek fel a római seregbe katonai szolgálatra önként jelentkező nem római férfiakat, így a hadsereg „elbarbárosodott”. A 4. század utolsó évtizedeiben ez a fajta gyakorlat még jobban elterjedt, ezért nem véletlen, hogy éppen I. Theodosius uralkodása idején írt Vegetius, egy magasabb rangú szenátori hivatalnok tanulmányt a katonaságról (*Epitoma rei militaris*) a császárnak (valószínűleg egyenesen Theodosiusnak) címezve. Ebben elsősorban a toborzással, a katonai kiképzéssel és a légiók felépítésével kapcsolatos kérdéseket taglalta, valamint bemutatta a stratégiai megfontolásokat. Vegetiust az a cél vezette, hogy Róma dicső múltjának felelevenítésével a jelenre vonatkozó tanulságokat fogalmazzon meg, és megállítsa a római sereg germanizálódását.

Vegetius intelmeit és javaslatait javarészt meg sem hallották, és Theodosius nagy létszámban toborzott gótokat, átálltakat, valamint nem római származású önkéntes katonákat. Így történhetett meg (s a rákövetkező időkben egyre gyakrabban megesett), hogy a katonai összecsapásokban egyazon népcsoporthoz tartozók kerültek szembe egymással, ami nem különösebben erősítette a már csak nevében római hadsereg fegyelmét és hatékonyságát.

Ilyen problémák már 380 tavaszán is adódtak, amikor a nyugati gótok (Fritigern király vezetésével) benyomultak Makedóniába. Miután az I. Theodosius által toborzott gótok kevésbé voltak megbízhatók, a császár nyugati társához, Gratianushoz fordult támogatásért, aki két római szolgálatban álló frank katona – név szerint Arbogast és Bauto – vezetésével csapatokat küldött, amelyek vissza tudták szorítani a gótokat. Hosszú távon természetesen nem lehetett eltérni, sem pedig kezelni azt a helyzetet, hogy nagymértékben független germánok vonuljanak fel-alá római területen. Ezért I. Theodosius 382-ben olyan szerződés (*foedus*) kötésére szánta el magát, amely fontos mérföldkövet jelent a római történelemben. Ugyanis csak ezzel a megállapodással, nem pedig a Nagy Constantinus és a gótok közötti paktummal (30. oldal) született meg a birodalomhoz tartozó szövetséges fogalma – azaz hogy egy idegen, de már római felségterületen élő nép megkapja a szuverén jogi partner státuszát, mintegy az „állam az államban” rangját. Hosszú távon nézve ez volt a germán birodalmak római földön történő kialakulásának a kezdőpontja, azé a folyamaté, amely jelentős mértékben hozzájárult a (Nyugat-) Római Birodalom felbomlásához.

A gótokkal kötött theodosiusi *foedus* pontos szövegezését nem ismerjük, de legfontosabb pontjai kitűnnek Themisztiosz (kb. 317–388) 16. beszédéből, aki szenátorként és Konstantinápoly városi praefectusaként a

birodalmi elit tagja volt és mint ünnepi szónok Valens és I. Theodosius uralkodása alatt a hivatalos politika egyfajta szócsövének tekinthető. Themisztiosz magyarázata alapján a szerződés tartalma a következőképpen rekonstruálható: a gótok szabad szerződéses partnerként adómentes területet kaptak letelepedésükhöz a Római Birodalmon belül, ahol autonóm módon, saját törvényeik szerint és maguk választotta vezetés alatt élhettek; megkapták a birodalmi polgárságot, azonban nem váltak a római polgárokkal teljesen azonos jogúvá; kötelezték magukat a katonai segítségnyújtásra Róma szolgálatában, mindazonáltal külön zsold fejében és saját parancsnokság alatt. A római állam vezetése számára természetesen világos volt, hogy milyen precedenst teremtettek, és ennek megfelelően komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a szabályozások jelentőségét kisebbsítsék, illetve valódi jellegüket elködösítsék. Az ilyen magyarázkodó feladatoknál a már említett Themisztiosz vezető szerepet játszott. A szónok különösen a *philanthroposz baszileusz*, vagyis „a császár mint az egész emberi nem nagy jótevője” motívummal élt annak érdekében, hogy az I. Theodosiusra kényszerített fájdalmas engedményeket nagyvonalú civilizációs tettként állítsa be. A császár, így Themisztiosz, eltekintett a barbárok megsemmisítésétől, hogy e helyett a római élet áldásaiban részesítse őket (or, 16,211 a-b): „Talán jobb lenne, ha a parasztok letelepítése helyett hullákat halmoznánk fel Thrakiában? Több sír legyen tán, mint élő ember? Jobb lenne vadonon által, mint inkább megművelt földön át utazni? És a lemészároltakat számolgatni a szántóvető parasztok helyett?” Megszépíteni lehetett a valóságot ezzel, de megváltoztatni persze nem, és így I. Theodosius magáénak mondhatta azt a kétes dicsőséget, hogy a nem rómaiak betelepítésével és a birodalmi polgárság ezzel egyidejű megadásával tabut tört meg. Mindazonáltal az akut gót veszély legalábbis ideiglenes megfékezése elegendő alapot szolgáltatott a császárnak az ünnepléshez. Így 383 elején Konstantinápolyban nemcsak ünnepélyesen megkötötték a gótokkal a békét, hanem reménnyel eltelve tekintettek keletre, ahol meghalt II. Sápúr, a rómaiak régi, erős ellenfele és vetélytársa. 383-tól uralkodó utóda, III. Sápúr (383–388) 384-ben felvette Rómával a diplomáciai kapcsolatokat, aminek eredményeképp 387-ben egyezsége jutottak a régóta folyó armeniai vitában; bár a rómaiaknak kisebb uralmi zónával kellett megelégedniük, de hivatkozhattak arra, hogy megtörtént a megalázó iovianusi szerződés kiigazítása.

6. ábra: Rómát ábrázoló contorneatus

A magasított peremmel és mélyített szegéllyel (olaszul: *contorno*) ellátott késő ókori contorneatusokat a pogány arisztokrácia Rómában ajándék- és emlékérmékként használták. Ábrázolásai a pogány hagyomány minden lényeges elemét tartalmazzák, így Róma istennőnek természetesen kiemelkedően fontos szerep jut. Pajzzsal és jogarral való ábrázolása a kora császárkori ikonográfiára vezethető vissza.

Időközben nyugaton a helyzet döntően megváltozott, miután 383 augusztusában Gratianust meggyilkolták, amikor sikertelenül megkísérelt úrrá lenni egy trónbitorlás felett, ami Britanniából indult, ahol az I. Theodosiushoz hasonlóan Hispániából származó, talán a császárral távoli rokonságban is álló Magnus Maximus hadseregparancsnok 383 tavaszán felvette az augustus címet. 383 őszén Maximus már ténylegesen uralkodott Britannia, Hispania és Gallia felett, vele szemben a még csak 12 éves II. Valentinianus nem jelenthetett semminemű komolyan vehető ellensúlyt. A fiatal császár mindazonáltal visszautasította az ekkoriban általában Treveriben székelő ellencsászár méltánytalan ajánlatát, mely szerint nyugaton uralkodjanak együtt, 384-ben azonban a Theodosiusszal való megbeszélést követően hajlandó volt saját uralmát korlátozni Italia, Észak-Afrika és a nyugati Balkán területére. A két törvényes augustus tehát meghajolt a pillanatnyi realitás parancsa előtt, és tiltakozva bár, de elismerték Maximust. Amikor ez utóbbi azonban 387 nyarán bevonult Italiába, és az addig ideje nagy részét Mediolanumban töltő II. Valentinianusnak a keleti részre kellett menekülnie, I. Theodosius úgy vélte, kénytelen beavatkozni. 388 nyarán minden nehézség nélkül elfogta és kivégeztette ellenfelét Aquileiánál. Ezt követően Theodosius mintegy három évet töltött Italiában, és erre a korszakra esik a gótokkal kötött szerződés mellett a másik korszakos jelentőségű esemény, amiben I. Theodosiusnak része volt. 390-ben Mediolanumban bűnbánatot kellett gyakorolnia, aminek hosszú előzményei visszavezetnek az egyház- és valláspolitikai területére.

Theodosius már trónra lépésekor kijelölte valláspolitikájának alapirányát, amikor (mint említettük már) visszautasította a *pontifex maximus* címet. 380. február 27-én Thesszalonikében kiadott egy edictumot, amely elsősorban az összes kereszténynek a nicaei megfogalmazás értelmében vett egyesítését tűzte ki célul: „Megparancsoljuk, hogy mindazok a népek, amelyek a mi

kegyelmes kormányzásunk uralma alatt állnak, abban a vallásban éljenek, amelyet a hagyomány szerint Szent Péter apostol adott át Róma népének, s amely azóta is töretlenül él napjainkig...; tehát mindenkinek hinnie kell az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységes isteni voltát, egyenrangú méltóságát és szent hármasságát” (*Codex Theodosianus* 16,1,2, Borzsák István fordítása). Aki mindezt elfogadja, katolikus kereszténynek számít, a többiek azonban eretnekek. 381. január 10-én egy újabb rendeletben nyomatékosan kimondta: „Ne legyen az eretnekeknek helyük misztériumaik számára, sem pedig lehetőségük csökönyös meggyőződésük bolondériájának kiélésére... És ünnepeljék az egyetlen és mindenek felett álló Isten nevét mindenhol; kövessék a nicaei hitvallást, amelyet régről örököltünk elődeinktől, az isteni hit nyilvános megvallása és tanúságtétele által pedig megerősítést nyert, és amely mindörökkön fennmarad” (*Codex Theodosianus* 16,5,6). Ezzel a félreérthetetlen megfogalmazással, amelyet a konstantinápolyi zsinaton még ugyanebben az évben megerősítettek és egyházilag szentesítettek, a kereszténység államvallássá lépett elő.

Ennek ellenére Italiában ismét egy erőteljes pogány fellépésre került sor, jöllehet Gratianus is egyértelműen pogányellenes irányra váltott, amikor tüntetően lemondott a *pontifex maximus* tevékenységéről és címéről, valamint Róma curiájából jelképes módon eltávolíttatta a győzelem istennőjének, Victoriának oltárát. A Rómában élő pogány arisztokraták ugyanis első sikertelen közbenjárásuk után, Gratianus halálát követően – immáron II. Valentinianusnál – ismét megpróbálták elérni a fentebb említett rendelkezések visszavonását. A híres Symmachus, aki 384-ben Róma város praefectusi címét is viselte, ebből az alkalomból előadta harmadik *relatió*ját, amelyben a múlt nagyságát hozza fel érvként, és fellépteti a megszemélyesített Rómát, aki a régi istenek védelmére mond beszédet (*Jel.* 3.10): „Helyes felfogás azonosnak tartani azt, amit mindenki tisztel. Ugyanazokat a csillagokat látjuk, ugyanaz az égbolt borul fölénk, ugyanaz a föld rejt magába mindannyiunkat: fontos-e, hát, hogy ki miféle bölcsességgel kutatja az igazat? Egyetlen úton nem lehet eljutni ily nagy titokhoz” (Borzsák István fordítása). Symmachus stilsztikailag csiszolt fejtegetései majdnem meghozták a kívánt eredményt, de közbeavatkozott Ambrosius, a nemcsak szónoki képességgel megáldott, hanem minden hájjal megkent mediolanumi bíboros. II. Valentinianusnak címzett nem kevésbé briliáns levelében (18.) ő is Rómát szólaltatja meg, de természetesen a keresztény ügy szolgálatában: sok évszázadon keresztül folyt ártatlan vér a

pogány szokások és áldozatok miatt, a rómaiak azonban ezen praktikák ellenére sem tudták elkerülni a szégyenletes vereségeket. Most azonban nyilvánvalóvá vált a keresztény igazság, amely alól senki sem vonhatja ki magát, mert miként a püspök a megszemélyesített Róma szájába adja (*ep.* 18,7): „Hajlott korom ellenére nem átallok az egész földkerekséggel egyetemben én is megtérni. Megcáfolhatatlan igazság, hogy soha nem késő tanulni. Az a kor szégyellje magát, mely már nem képes tanulni. Nem az évek érettsége a dicséretes, hanem a jellemé. Nem szégyen a jobbik oldalára állni.” Ambrosius természetesen nem hagyatkozhatott pusztán érvelési technikájára, ezért ráadásképp azzal fenyegette meg nyíltan II. Valentinianust, hogy amennyiben helyt ad a pogányok kérésének és ismét felállíttatja a győzelemistennő oltárát, kitagadja az egyház. Ez hatott – a császár pedig visszautasította Symmachus kérelmét.

7. ábra: Nicomachus és Symmachus diptychonja: Symmachus táblája

Akárcsak a contorneatusok (6. ábra), az értékes elefántcsontból készült diptychonok is a pogány elit öntudatának erősítését szolgálták a késő ókorban. A minden bizonnyal 388 és 394 között elajándékozott diptychonból itt Symmachus tábláját láthatjuk, mely egy áldozatot bemutató papnőt ábrázol. Az oltáron körbefutó tölgy-girland és a tölgyfa Iupiterre utal, a papnő és az áldozatnál segítő szolgálólány borostyánkoszorúja, valamint a korsó pedig Liber, illetve Bacchus boristenre.

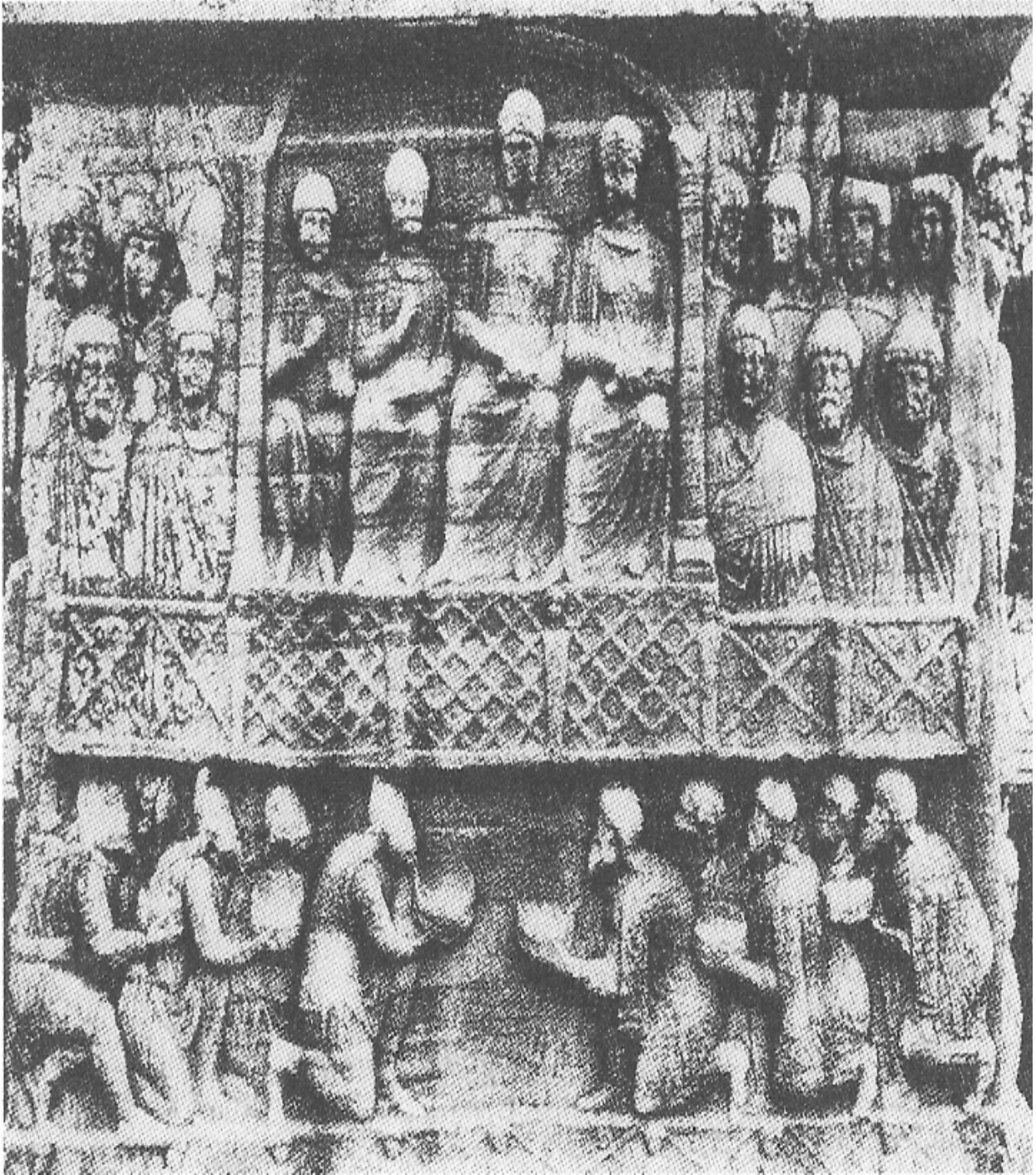
Figyelmeztetésével, hogy adott esetben (akár) a császárt is kizárathatja az egyház közösségéből, Ambrosius rámutatott, hogy mit vethet be törvényes eszközként az igaz ügyért vívott harcba. Azonban melyik tulajdonképpen az igaz ügy? Hamar kiderült (még hozzá a 385/6-os úgynevezett bazilikavita során), hogy ez egyben hatalmi kérdés is. II. Valentinianus és anyja, Iustina arianus hittestvéreikkel egy mediolanumi falakon kívül eső templomban szándékozták a húsvétot megünnepelni. Jóllehet formálisan a császár oldalán volt az igazság, Ambrosiusnak a mediolanumi lakosság mozgósításával sikerült az ünneplést megakadályoznia. Ráadásul Ambrosius a császárnak címzett egyik írásában elvitatta annak minden kompetenciáját a hit kérdéseiben – ezen a téren a püspökök ítélik a keresztény császár felett és nem fordítva. A következő erőpróbára akkor került sor, amikor keresztények egy csoportja felgyújtott egy zsinagógát az Euphrates mellett fekvő Callinicumban (388/89). I. Theodosius Mediolanumból szigorú büntetőintézkedésekkel reagált, ugyanis a zsidó vallás az állam védelme alatt állt, ám Ambrosius, aki mediolanumi püspökként jogilag nem volt illetékes abban, hogy beavatkozzék, ultimátumszerűen követelte a császártól a szankciók visszavonását. Ambrosius ismét a legszigorúbb egyházi intézkedésekkel fenyegetőzött (ezúttal az egybegyűlt egyházközösség előtt), I. Theodosius pedig engedett. A dolgok csúcspontját a már említett 390-es mediolanumi vezeklés jelentette. Előzménye az volt, hogy Thesszalonikében véres zavargás tört ki, amelyben meghalt egy germán hadvezér, mire I. Theodosius megengedte, hogy a gót csapatok bosszúhadjáratot folytassanak, ami sok áldozatot követelt, pedig Ambrosius az uralkodót erőteljesen figyelmeztette és óvta az effajta intézkedésektől. A császár magatartásának következménye az lett, hogy Ambrosius levelet írt neki, amelyben hírül adja kiközösítését. Az uralkodó egy idő múltán megennyhült, nyilvánosan bűnbánatot gyakorolt, és ugyanezen év karácsonyának napján ismét felvették az egyház közösségébe. A kereszténység feltétel nélküli támogatójának, aki még a keresztény nicaei hitvallást is egyetlenként elismert államvallássá

emelte, császári öltözete helyett vezeklő csuhában többször is meg kellett jelennie a mediolanumi templomban. Ezért a tudomány többször is Mediolanumtól Canossáig vezető útról beszélt. Ám ha közelebbről megvizsgáljuk, látszik, hogy ez az út egyáltalán nem olyan egyenes, ahogyan első pillantásra tűnik, hiszen Ambrosiusban például egy percig sem merült fel, hogy a császár legitimációját és hatalmának elvi alapját megkérdőjelezze. Ugyanakkor itt jelennek meg először teljesen egyértelműen a császári Imperium és az egyházi Sacerdotium között felmerülő feszültségek és a kompetenciával kapcsolatos vitás kérdések, amelyek az ókortól kezdve egészen a középkorig vezetnek.

A mediolanumi események közvetlen következménye szintén korszakalkotó jelentőségű volt: lényegében az, hogy a császár ettől kezdve a legnagyobb határozottsággal folytatta pogányellenes törekvéseit politikájában. 391 februárjában I. Theodosius Mediolanumból intézkedett Róma város praefectura ellen, kategorikusan megtiltva bármiféle pogány áldozat bemutatását és templom látogatását. Miután pedig az uralkodó időközben visszatért Konstantinápolyba, 392. november 2-án rendeletet bocsátott ki, amelyben az Imperium Romanum valamennyi lakosának világosan megtiltotta a pogány kultuszokat. Hogy ennek az intézkedésnek csak valláspolitikai vagy esetleg hatalmi politikai indíttatása is volt-e, most ne firtassuk. 392 augusztusa óta ugyanis Flavius Eugenius személyében egy trónkövetelő uralkodott nyugaton, aki a pogányság újjászületését támogatta. Az történt, hogy II. Valentinianust egyik frank hadvezére, Arbogast megalázta és erőteljesen megszorongatta, s végül a galliai Vienne-ben felakasztva lelték (392. május 15.). Arbogast ezt követően Eugenius rhétort emeltette császárrá, aki csak névlegesen volt keresztény, valójában azonban a pogánysággal szimpatizált. Két római vezető megbízottja, Symmachus és Nicomachus, ha kis időre is, de még egyszer visszaforgatta a történelem kerekét, és még a Victoria-oltárt is visszaállították a senatus épületébe. Theodosius nem ismerte el Eugeniust császárként, és ezt oly módon demonstrálta, hogy idősebb fia, Arcadius mellé, aki már 383 óta viselte az augustus címet, 393 januárjában a kilencéves kisebbik fiút, Honoriumt emelte a legfelsőbb tisztségbe.

Amikor 394 nyarán Theodosiusnak ismét nyugatra kellett vonulnia, hogy leverjen egy trónkövetelőt, az elkövetkezendő összecsapásban már bizonyára akkor is többet láttak a kortársak, mint pusztán a régóta megszokott viaskodást egy császár és annak ellenfele között. Utólag ez a csata a keresztények és pogányok „utolsó összeütközése”-ként vonult be

leegyszerűsítve a történetírásba. Ez a megítélés annyiban helytálló, hogy Eugenius valóban az utolsó elszántan a pogányságért küzdő jelölt volt Róma császári trónjára. Ugyanakkor a kifejezés egyben megtévesztő is, mert Eugenius veresége után a pogányság egyáltalán nem tűnt el, a pogány kultuszok Italia, Gallia és az Alpok térségében egészen a 6. századig továbbéltek.

8. ábra: A konstantinápolyi Theodosius-obeliszk alapzata

A nicaei keresztény vallást államvallássá tevő I. Theodosius császár sem zárkózhatott el a valóság elől, mert ha kocsiversenyekre került sor, a templomok üresen maradtak, és a kocsihajtók voltak Konstantinápoly lakosságának igazi kedvencei. A felső relief I. Theodosiust ábrázolja Honoriusszal, Arcadiusszal és I. Valentinianusszal, amint a hippodromban ülnek nézőkként, alul pedig ajándékot hozó barbárok láthatók.

A *romanitas* 4. század végi viszonyaira jellemzően rávilágít, hogy I. Theodosius olyan sereggel küzdött az igaz ügyért és a törvényes császárságért, amely a népcsoportok tarka egyvelegét vonultatta fel. A hunok és a germánok óriási csapatokat küldtek, a gótok pedig 20 000 katonát állítottak, valószínűleg Alarich vezetésével, aki néhány évvel később Róma elfoglalójaként és kifosztójaként szerzett magának kétes hírnevet. 394. szeptember 5–6-án, a Frigidus (ma Wippach) folyócskánál, Dalmácia és Italia határánál dőlt el Eugenius sorsa. Frank hadvezére, Arbogast szeptember 8-án öngyilkos lett, miután Eugenius két nappal korábban megölték.

I. Theodosius immáron megint egyeduralkodóként állt az Imperium Romanum élén, hiszen augustusi címet viselő két fiának elsősorban a dinasztia biztosításának feladata jutott. Természetesen nem lehetett akkoriban előre látni, hogy I. Theodosius lesz az utolsó olyan római augustus, aki az egész birodalom feje, s határozottan el kell utasítanunk minden olyan utólagos nézetet, amely szerint utódlási rendje már a birodalom kettéosztásának szándékával született volna meg. Ugyanis amikor a császár 394 őszén, kevéssel a frigidusi győzelem után súlyos betegen Mediolanumba rendelte Honoriust és annak mostohanővérét, Galla Placidiát, hogy beiktassa fiát a nyugati rész uralkodójaként, semmiképpen sem állt szándékában az imperiumot nyugati és (a Konstantinápolyban maradt Arcadius vezette) keleti birodalomra osztani. Bár nem áll rendelkezésünkre I. Theodosiustól egyértelmű kijelentés az öröklést illető elképzeléseiről, a legfontosabb szöveg, Ambrosius püspöknek a 395. január 17-én elhunyt császár tiszteletére elmondott halotti beszédének egyik részlete rámutat arra, hogy jóllehet az uralkodó nem hagyott hátra jogi értelemben vett végrendeletet, de két fiát hadvezére, Stilicho atyai gondjaira bízta. Az

egyháztörténet-író Orosius pedig egyértelműen kimondja (7,36,1): Arcadius és Honorius „közös uralmat (*commune imperium*) kezdtek meg, csak eltérő tartózkodási helyen”. Theodosius előtt leginkább egy két császár hatalmán alapuló uralkodási modell képe lebeghetett, amely kollegialitáson és kölcsönös együttműködésen alapul, mint I. Valentinianus és Valens közös birodalma volt. Hogy végül másképp történt minden, az mit sem mond a főszereplők szándékairól és a valós helyzetről 395-ben. Ezért csak látszólag paradoxon az, hogy tagadjuk a birodalom 395-ben történő egyértelmű kettéosztását, de azután két fejezetben, nyugati és keleti birodalomra bontva tárgyaljuk az ókor utolsó fázisát. Hiszen az I. Theodosius halálát követő egyre erősödő dezintegráció mind illuzórikusabbá tette azt a kezdetben még töretlen szándékot, hogy fennmaradjon a Római Birodalom egysége. Így a Theodosius utáni idők tárgyalásának itt választott kettéosztott módja nemcsak gyakorlati okokból célszerű, hanem tényszerűen is indokolható.

8. I. Theodosiustól Theoderichig (395–526): A Nyugatrómai Birodalom vége

Iordanes, a latin nyelven író, gót származású történetíró 551-ben megírta a gótok történetét, és ebben saját szemszögéből foglalja össze a 395 utáni eseményeket (*Getica*, 29,146–147): „Ezután azonban Theodosius, aki kedvelte a békét és a gót népet, eltávozott az élők sorából, a fényűzően élő fiai pedig kezdték semmibe venni a két államrész ügyeit, és az auxiliarisaiktól, azaz a gótoktól megvonták a szokásos ajándékokat. A gótok körében gyorsan nőtt az elégedetlenség a rómaiakkal szemben, és attól a félelemtől vezérelve, hogy harci kedvük elszáll a hosszú béke miatt, maguk fölé Halaricust királynak választották... Amikor Halaricust királlyá emelték, embereivel tanácskozáván meggyőzte őket, hogy inkább fáradozzanak királyságok meghódításán, minthogy tétlenségük miatt mások országainak legyenek kiszolgáltatva" (Kiss Magdolna gondozásában). Iordanes azok közé tartozik, akik tudták, hogyan alakultak az események, ezért is említ már „két államrészt”, azaz nyugati és keleti birodalomrészt, amelyeket szerinte Theodosius két fia, Arcadius és Honorius tett tönkre. Indoklása, hogy mindketten kedvelték a luxust, megfelel a késő ókori történetírás szokásos moralizáló és személyiségközpontú jellegének, aminek az okok objektív feltárásához vajmi kevés köze van. Jelzésértékű azonban az a szabadság, amit Iordanes a gótoknak tulajdonít, ahogyan a jövőjüket tervezik, ugyanis úgy látszik, hogy a rómaiaknak már egyáltalán nem fontos a szerepük. Ha ez azért talán túlzás is, egész beszámolójából mégis az tükröződik vissza, hogy a Nyugatrómai Birodalom számára 395 után Alarich és a nyugati gótok jelentették a legfőbb problémát.

Alarich legfőbb ellenfele, aki a római központi és császári hatalmat képviselte – és ez is jellemző –, nem egy római volt, hanem a vandál Flavius Stilicho. A 390-es évek kezdete óta hadvezéri posztot töltött be és I. Theodosius unokahúgával, Serenával kötött házassága révén szoros kötelékben állt a császári családdal. Az uralkodó halála után még jobban megerősödtek ezek a dinasztikus szálak, ugyanis Stilicho először egyik lányát, Mariát, majd ennek halála után másik lányát, Thermantiát házasította

össze Honoriuszal. Az ifjú császár apósaként, ráadásul még I. Theodosius által kinevezett tanácsadóként, illetve tutorként Stilichóé volt a meghatározó szerep nyugaton, egészen 408-ban bekövetkező haláláig.

Fő gondja az volt, hogy miképpen lehetne a gótoknak fölébe kerekedni, ugyanis a szerződésbe foglalt szabályozások I. Theodosius halálával érvényüket veszítették, így meg kellett volna újítani őket, ám sem a rómaiak, sem a gótok nem voltak hajlandók új szövetséget kötni. Hiszen Alarich, aki valószínűleg 391 óta formálisan a nyugati gótok királyának számíthatott, ugyanebben az évben megsértette a 382-es theodosiusi szövetség feltételeit, mivel önhatalmúlag kitört a Balkán térségéből dél felé. Ám Theodosius állandóan rá volt utalva a gótok segítségére, ezért mind Alarichot, mind embereit bevetette az Eugenius ellencsászárral vívott háborújába. Stilicho azonban 395 tavaszán visszaküldte Alarichot keletre, aki ezt kiváló alkalomnak tartotta, hogy alaposan kifossa Illyriát és Dalmáciát. Mivel a gótok számára a hunok thrakiai betörései miatt egyre kevésbé tűnt tanácsosnak a részükre kijelölt területeken maradni, elhagyták a Duna vidékét és Konstantinápolyba vonultak. Alarich az ottani hatalmasságtól, Rufinus praefectus praetoriótól megkaphatta Illyricum hadvezéri posztját, de legalábbis magas pénzösszegben részesült. Ellenszolgáltatásként Alarich visszafordult gótjaival együtt, és Hellász felé vette az irányt, ahol 395 nyarán Stilicho ellene vonuló seregébe ütközött. Hónapokon át kölcsönösen figyeltették egymást, majd 395 őszén a két sereg otthagya egymást anélkül, hogy csatára került volna a sor. Ennek az volt az oka, hogy Arcadius császár a még Stilicho parancsnoksága alatt álló keletrómai seregtesteket visszahívta az Eugenius ellen vonuló kontingensből Konstantinápolyba, Stilicho pedig néhány megmaradt katonájával visszavonult Italiába. Alarich számára ez a fejlemény szinte felhívást jelentett a Hellaszban történő fosztogatásokra, és nem hagyta magát kéretni. Egy éven keresztül, egészen 397 tavaszáig garázdálkodtak a gótok, először Közép-Görögországban, majd Attikában és a Peloponnészoszon. Athén csak busás „védelmi pénzek” fizetése révén menekült meg a fosztogatástól, ám Eleusizst, Korinthoszt, Argoszt és Spártát így is feldúlták a gótok. Időközben Stilicho új seregeket toborzott (elsősorban rajnai germán egységek felvételével), és 397 tavaszán partra szállt a Peloponnészoszon. Olümpia közelében sikerült körbekerítenie a gótokat, de átláthatatlan okokból ismét kitért a döntő katonai összeütközés elől. Lehetséges, hogy ez azzal a nézeteltéréssel függött össze, amely Konstantinápoly és a nyugati rész között állt fenn amiatt, hogy Stilicho olyan területen ténykedett, amely tulajdonképpen a keleti birodalomrészhöz

tartozott. Mindenesetre Stilichót még 397-ben a (kelet-) rómaiak az állam ellenségének nyilvánították (*hostis publicus*), ami egyben annak jele volt, hogy kezdetét vette az Imperium Romanum visszavonhatatlan kettészakadása. Alarich figyelemre méltó virtuozitással használta ki a rómaiak belső viszályait, és kénye-kedve szerint játszotta ki a két oldalt egymás ellen. Stilicho Hellászból való kivonulása után áthelyezte tevékenységét az Adriától keletre fekvő területekre (Épeirosz), és ilyen módon erőteljes nyomást gyakorolt Arcadiusra, aki végül nem látott más kiutat, mint hogy újra – akárcsak annak idején, 382-ben I. Theodosius – szerződéssel próbálja megkötni ellenfelét, kiváltságos szövetségesnek ismerve el azt. A 397-ben megkötött foedusban Alarich – alkalmasint már másodszor – illyriai hadvezéri posztot kapott, ráadásul Arcadius új, makedóniai területeket is kiutalt a gótnak.

Ezen megállapodások néhány évre biztosították a viszonylagos nyugalmat a Balkán térségében, amit Stilicho többek között arra használt fel, hogy leverje a 386 óta Észak-Afrikában tartó felkelést, melyet egy magas rangú római helytartó (*comes Africae*), Gildo vezetett. Ám 401-ben a nyugati gót szövetségesek Alarich vezetésével ismét nyugatra vették vándorlásuk útját, s ennek során bevonultak Italiába. Amikor már a mediolanumi császári palota kapuja előtt álltak, a rómaiaknak apokaliptikus víziói támadtak. A költő Claudianus, aki bizonyos mértékig Stilicho udvari költőjének számított (és aki többek között dicsőítő beszédet írt hozzá), „A gót háborúról” című eposzában leírja, hogy a madarak baljós röptét, a villámlást, mennydörgést és holdfogyatkozást a közelgő bukás előjeleként fogták fel Italiában. Bár Alarich nem volt képes Mediolanumot bevenni, a gótok végigdúlták Etruriát és Felső-Italiát. Végül Stilicho zömében alánokból álló serege élén 402. április 6-án Pollentiánál visszafordulásra kényszerítette a gótokat, és 402 nyarán Veronánál döntő vereséget mért rájuk. A gótok ismét birtokukba vették a letelepedéshez nekik kiutalt balkáni területet, és a nyugati császár, Honorius által immáron hadvezérnek kinevezett Alarich vezetésével ezt követően csak alkalmi illyriai rablóhadjáratokra szorítkoztak.

Alarich Itáliából történő kiszorítása sem igazán juttatta lélegzetvételhez a kiállt veszélyek hatására Mediolanumból Rómába átköltöztetett császári udvart, mert szinte az összes határrégióban feltartóztathatatlanul folytatódott a Nyugatrómai Birodalom eróziója. Britanniában egymást követték a trónbitorlások, ezek közül a katonasorból kiemelkedett (III.) Constantinusé bizonyult a leghosszabb életűnek (407–411); Galliában és Germaniában 406/7-ben vandálok, szvévek és alánok tűntek fel, és 405 végén / 406 elején

csak nagy erőfeszítések árán sikerült megakadályozni a Radagaisus vezette keleti gótok itáliai betörését. Ehhez járult hozzá, hogy Stilicho Konstantinápoly ellen élesen konfrontatív politikát folytatott, és ennek érdekében Alarich nyugati gótjait is megpróbálta felhasználni. Elképzelése azonban nem vált valóra, ezért 408 tavaszán a nyugati expedíció bevált módszerét vetette be, hogy Honoriusra nyomást gyakoroljon és óriási pénzügyi támogatást kényszerítsen ki. Amikor Stilicho a feszült helyzet ellenére megpróbálta kihasználni Arcadius Konstantinápolyban bekövetkező halálát (408. május 1.), hogy személyes beavatkozásával talán még a birodalom egységét is helyreállítsa saját irányítása alatt, kiéleződött a hangulat a Nyugatrómai Birodalom székhelyén, Ravennában. A seregek lázadoztak, Honorius menesztette legfontosabb tanácsadóit és katonai vezetőit, így vérfürdőbe torkollottak az események, aminek Stilicho is áldozatul esett. (408. aug. 22.)

Stilicho halála egyértelműen a nyugatrómai történelem egyik fordulópontja. Egyrészt mert az árkok Mediolanum, illetve Ravenna és Konstantinápoly között olyan mélyé váltak, hogy ekkor gyakorlatilag már tartós szakadással kellett számolni; másrészt mert világossá vált, hogy a császár tekintélye egyre csökken, hiszen nyugaton 395 és 408 között gyakorlatilag Stilicho tartotta a kezében a hatalmat, az 5. században pedig számtalan császárt „csináló” és buktató germán hadvezér követte őt. Végül pedig Stilicho parancsa, amelynek értelmében Rómában el kell égetni a Sibylla-könyveket (az ősi legendákkal övezett jóslatokat tartalmazó irodalmat), szintén a hagyományos örökséggel való szakítást szimbolizálja. Augustus ezeket a jóslatokat egykoron a Palatinuson álló Apolló-templomban tartotta, mint a római nép „titkos ígét” (Vergilius, *Aeneis* 6,72). Így immáron nemcsak az egykor Augustus által a curiának adományozott Victoria-szobor, hanem a római birodalmi uralom másik szellemi alappillére is eltűnt. Néhány kortárs ebben a közelgő sorscsapás „Méné tekél”-jét látta, és ez valóban nem sokáig váratott magára.

Ugyanis Stilicho meggyilkolását követően a nyugatrómai udvar, ha rövid időre is, de a germánok ellen fordult, és így jelentős mértékben fokozódott a feszültség az udvar és Alarich között. Mivel Honorius vonakodott teljesíteni követeléseit, Alarich újból megtámadta Italiát, és ez alkalommal mindenfajta ellenállás nélkül egészen Róma kapujáig jutott. 408 őszén körülvették „a világ fejét” és minden utánpótlástól elzárták. Éhezés, járványok és félelem kíséretében újból fellángoltak Rómában a régi viták. Talán a régi istenek állnak bosszút a hűtlenné vált városon? Állítólag még Róma püspöke, I. Ince

pápa is eljátszott ezzel a gondolattal, és az is megfordult a fejében, hogy a pogányoknak engedményeket tegyen. Alarichot hidegen hagyták az efféle meggondolások, a térdre kényszerített várossal kézzelfoghatóbb dolgokról tanácskozott: aranyról, ezüstről, selyemről, szőrmékről, fűszerekről. Minden képzeletet meghaladó kívánságainak valóra váltása után 408 végén jól megrakodva elvonult Etruriába, ahonnét bármikor újabb hadjáratot indíthatott Róma ellen. 409 végén ismét sor került rá, és végül 410 nyarán egy harmadik Róma elleni háború keretében megtörtént az Urbs emlékezetes bevétele. 410. augusztus 24-től kezdve Alarich embereivel három napon át fosztogatta a várost, és végül megrettent lakosságot hagytak maguk mögött. Róma 410-es „bukása” még jobban megrendítette a kortársakat, mint a 378-ban Hadrianopolisznál bekövetkezett katasztrófa, és mind a keresztény, mind a pogány hit védelmezőit harcra mozgósította. Az újra fellobbant vita legrészletesebb és legnagyobb hatású beszámolója Aurelius Augustinustól (354–430) származik, aki „Az isten országáról” (*De civitate dei*) című monumentális művében a *Sacco di Romát* a szentek történetéhez kapcsolódva tárgyalja. Szerinte minden földi történés egyedül Isten akaratától függ, de amúgy is a *civitas terrenán* túli örök üdvösség a döntő. Orosius, a hispaniai keresztény író Augustinus ösztönzésére írt művében, a pogányellenes világtörténelem leírásában szintén kitart amellett, hogy Róma kifosztása csak egyike volt a csapásoknak a hosszú római történelem során, s épp ezért nem írható a keresztények rovására. A pogányoknak ugyanakkor nem maradt más, mint hogy higgyenek a *Roma aeterna* eszméjében, amely a tarkójára mért csapások után is mindig képes volt fejét büszkén felemelni. Ugyanezt fogalmazta meg Rutilius Namatius is programadó írásában az 5. század elején (*De redito suo* 1,140–144): „Az újjászületés lényege, hogy balszerencsés időben is növekedni tudjunk. Rajta hát, hozza meg végre az aljanép az áldozatot. Remegve hajtsanak főt a hűtlen gótok. Bőséges adók teremtsenek békében élő vidékeket. Barbároktól zsákmányolt javak töltsék meg a császár övét.” A gótoknak természetesen eszük ágában sem volt alázatos gesztusokat tenni – jobban értenek az ilyesmihez a rómaiak. S hogy hogyan állt a minden barbárok fölött győzedelmeskedő állítólagos triumfátor tekintélye, azt jól mutatja egy legendaszerű, ám igen sokat mondó 6. századi anekdota is. Kaeszariai Prokopiosz görög történetíró (kb. 500–555 után) a „Vandál háború” című művében arról tudósít, hogy Honorius császárnak a tyúktenyésztés volt a szívügye, leginkább pedig kedvenc, Róma nevű tyúkjának hogyléte foglalkoztatta. Amikor jelentették neki Róma

pusztulásának hírére, hangos jajveszékelésben tört ki, és csak akkor nyugodott meg, amikor kiderült, hogy Róma városa, nem pedig a tyúk pusztult el.

Az ilyen ellenfeleket mindig jó felkeresni, ezért Alarich 410-ben bekövetkező halála távolról sem jelentette a „gót veszedelem” végét Itáliában. Alarich utódjáról, Athaulfról a következő (nem túl hiteles, ám jellemző) leírást adja Iordanes (*Getica* 31,159): „Ő miután átvette a hatalmat, újból Róma felé fordult és azt, ami az első rablás után megmaradt, sáska módjára elpusztította, Italiát nemcsak magán-, hanem közvagyonától is megfosztotta. Honorius császárnak nem volt hatalma ellenállni” (Kiss Magdolna gondozásában).

Természetesen nem csak a gótok nyomták rá bélyegüket Stilicho halálát követően Honoriusnak még 423-ig tartó uralkodására. Az 5. század második évtizedében gyakoriak voltak a trónbitorlások, amelyek mindig együtt jártak a barbárok inváziójával és a szövetséges népcsoportokkal kötött koalíciók váltakozásával. (III.) Constantinus, aki ellencsászárságát Britanniától kezdve Gallián át egészen Hispániáig ki tudta terjeszteni, 411-ben halt meg; Galliában a burgundok és az alánok segítségével az arisztokrata Iovinusnak sikerült trónra kerülnie, azonban már 412-ben megbukott, mert Athaulf megvonta tőle támogatását. Végül pedig ott volt még Heraclianus, Stilicho gyilkosa, Afrika comesa, aki láthatóan magasabb rangra törekedett, ezért 413-ban bevonult Italiába. Miután azonban vereséget szenvedett, Karthágóban kivégezték. E zavaros idők két kiemelkedő alakja a gót Athaulf és Honorius új hadvezére, Flavius Constantius volt. 412/13-ban a gótok elhagyták Itáliát és Gallia déli részére vonultak, ahol elfoglalták többek között a régi dicső városokat – Massiliát (Marseille), Burdigalát (Bordeaux) és Narbót (Narbonne). Honorius úgy vélte, ismét egyezséget kell kötnie a gótokkal, s ráadásul nőül adta Athaulfhoz féltestvérét, Galla Placidiát. Athaulfot azonban 415-ben meggyilkolták, és Constantius hadvezérnek 416-ban sikerült győzelmet aratnia az új királyuk, Valia vezetésével harcoló gótok felett, amivel egyebek között az éppen megözvegyült Galla Placidia kezét is elnyerte. Ebből a házasságból származott a később harminc évig augustusi méltóságot betöltő III. Valentinianus császár (425–455). 418-ban végül Constantius a (Valia halála után ismét új király, Theoderid vezetése alatt álló) nyugati gótoknak letelepedésre alkalmas területet juttatott Dél-Galliában, megteremtve ezzel a *regnum Tolosanum* alapját, az első tartós nem római birodalomalakulatot a római territórium területén. A gótok az egykori Aquitania Secunda provincia területét kapták, valamint a szomszédos provinciák, Narbonensis Prima és Novempopulana egy részét,

és ezzel Tolosa (Toulouse) városát is. A késő ókori nyugat átalakulásának szempontjából nagy jelentőséggel bír ez a Tolosai Birodalom, amely hozzájárult Róma germán utódállamainak megalapozásához és egyúttal legalább részben római örökséget őrzött. 507-ig a gótok eredeti, a szövetségért cserébe kapott területüket egy gall-hispaniai birodalommal terjesztették ki, amely Eurich király (466–484) uralkodása alatt élte virágkorát. Ekkor azonban a frankok Klodvig vezetésével legyőzték a tolosai gótokat, és elpusztították dél-galliai felségterületüket. Ennek a kornak maradandó, az ókortól egészen a középkorig ható eredménye volt a hatályos (római) polgárjog kodifikálása, valamint az egyházpolitika. Bár huzamosabb ideig ellenállt a késő római szenátori arisztokrácia, amelynek tagjai, részint püspökként, továbbra is társadalompolitikai szempontból fontos vezetőpozíciókat töltöttek be, de a gótoknak még ezt a régi elitet is sikerült integrálni új adminisztrációjukba és létrehozni egy gót-római egyházszervezetet.

Most azonban előbb még térjünk vissza Honorius császár utolsó éveire, aki legalábbis elméletileg fenntartotta az örökölt általános hatalomigényt, a nyugati birodalomrész felgyorsuló eróziója dacára is. Így az 5. századi krónikák és a 6. századi történetírás Honorius uralkodásának idejére datálja Britannia végleges elvesztését is. Bár elképzelhető, hogy ez ténylegesen csak a harmincas években vagy a negyvenes évek elején következett be, Britannia Honorius birodalmához tartozása kétségkívül esetleges volt. Jóllehet az immáron kétes birodalmi egység utolsó fenntartója, Constantius hadvezér 421 februárjában elnyerte az augustusi rangot, felesége, Galla Placidia pedig augustává lépett elő, az új császár, III. Constantius már 421 őszén meghalt, és amikor 423 augusztusában Honorius is elérte a halál, nem volt szabályozott utódlási rend. Bár elméletileg nyitva állt az út, hogy ismét megpróbálják helyreállítani a nyugati és keleti rész egységét, gyakorlatilag ez már nem volt lehetséges. Ezután rövid interregnum következett, majd a hivatalnok Iohannes Rómában kezdődő trónbitorlása után (423. november–425. június), III. Constantius és Galla Placidia 419-ben született fia, III. Valentinianus vette át konstantinápolyi segítséggel névlegesen a hatalmat (423. október 23-án). Valójában azonban (anyja mellett) ismét a hadvezérek adták meg a hangot – 430-ig Flavius Felix, 433 és 454 között pedig (a kivételesen nem germán, hanem Moesiából származó) Flavius Aëtius. A sorban harmadikként Africa katonai parancsnoka, Bonifatius következett, aki átmenetileg versenybe szállt Aëtiuszal a hadvezéri tisztség megszerzéséért, azonban 432-ben meghalt. III. Valentinianus hosszú, harmincéves uralkodása

első ránézésre a stabil hatalom reneszánszának látszatát kelti, valójában azonban folytatódott a birodalom felbomlása. Így a már említett Bonifatius kétes érdeme a 409 óta Hispániában lakozó vandálok Africába történő behívása, abban a csalóka reményben, hogy vandál segítséggel sikerül megerősítenie pozícióját és keresztülvinnie céljait a császári udvarban. Amikor 429-ben a vandálok feltűntek Africában, természetesen elsősorban saját érdekeiket akarták érvényesíteni. Bár egy 435-ben megkötött szerződés eredményeképpen letelepedésre alkalmas területhez jutottak, 439-ben mégis betörték Africa Proconsularis provinciába, elfoglalták Karthágót és létrehoztak egy birodalmat, amelyet csak a 6. században igázott le Belisar, Iustinianus hadvezére. Hispániában a terület nagy részét szvévek foglalták el, északon és nyugaton pedig frankok, alánok és burgundok próbálták területi követeléseiket foganatosítani a császári udvarral szemben. Ahol Aëtius fegyveresen be tudott avatkozni, elsősorban hun szövetségeseit felhasználva tette ezt, mint például a Wormsban letelepedő burgundok esetében. A későbbi Nibelung mondának ez a 430-as évek közepén lejátszódó esemény képezi az alapját. Azonban a hunokkal ugyanaz történt, mint annak idején a nyugati gótokkal: noha jó szellemekként idézték meg őket, később mégis kiderült róluk, hogy nem éppen kizárólag jók, végül pedig képtelenség volt tőlük megszabadulni. Nem sokáig elégedtek meg az Aëtius által Pannonia területén juttatott földekkel, ezért 451-ben Attila király vezetésével felkerekedtek nyugat felé. Számos népcsoport csatlakozott az expedícióhoz. Így 451-ben a catalaunumi mezőn (Troyes és Chalons-sur-Marne között) emlékezetes csatára került sor, amelyben Aëtius és hasonlóan tarka, összeverbuvált csapata épphogy csak felülkerekedett. A visszavonuló hunok fosztogatva mentek vissza Észak-Itálián át a Tisza vidékére, ahol Attila halála után (453) a csak lazán egybetartott birodalom szét is esett.

437 előtt (ekkor vette el a keleti császár, II. Theodosius lányát, Licinia Eudoxiát) III. Valentinianus alig-alig avatkozott be aktívan és érezhetően a birodalompolitikai eseményekbe. Ezért tévedés volna a 426. évi híres, úgynevezett idézési törvény szerzőségét neki tulajdonítani. Ez a sokkal inkább Galla Placidia javaslatára elfogadott rendelet, amely világosan megfogalmazta a klasszikus jogtudomány érvényességének irányelveit, azon jelentős késő ókori erőfeszítések keretébe illeszkedik, amelyek révén tisztázni akarták az ellentmondó jogszabályokat, amit elsősorban a keleti kancellária szorgalmazott, és ami a késő ókori törvénykodifikáláshoz vezetett.

A III. Valentinianus által hozott, a *Codex Theodosianus*ban összegyűjtött rendeletek viszonylag nagy száma is inkább a ravennai udvar elkeseredett átmentési kísérleteiről tanúskodik, semmint egy tetterős birodalmi központról. III. Valentinianus egyetlen olyan tette, amely egyéni ambícióra utalt, később végzetesnek bizonyult. Ugyanis a császár 454 szeptemberében, saját pozíciójának hatásosabb érvényesítése érdekében alattomos módon, saját kezűleg megszabadult Aëtiusztól, és így, amint azt a 6. században Prokopiosz megfogalmazta (*Bellum Vandalicum* 1,4,28) bal kezével levágta a jobbját. Aëtius nemcsak a császár legtehetségesebb hadvezére volt, hanem egyben a római császári udvar legfontosabb kapcsolattartója a nem római szövetségesekkel, aki személyes tekintélyénél fogva legalább némi stabilitást biztosíthatott volna ezen az igencsak problematikus területen. Ekkor lázongtak csak igazán a szövetségesek, Dalmáciában a seregek elpártoltak III. Valentinianustól, majd 455. március 16-án Aëtius két híve agyonverte a császárt. Első utóda Rómában Petronius Maximus szenátor lett. Aëtius meggyilkolása a vandálok újabb invázióját váltotta ki, amelynek során ismét „meglátogatták” Rómát, és az azóta közmondásossá lett vandalizmust is ekkor ismerte meg a város népe. Ennek során még 455 nyarán meggyilkolták az új császárt. A sorban Avitus követte, a galliai szenátori arisztokrácia egyik tagja, Petronius Maximus hadvezére. Az ő rövid uralmát is (455. július 9. – 456 késő ősze) is rablóhadjáratok fémjelzik, melyeket Geiserich indított rendszeresen Észak-Afrikából Italiába. Elsőként az előkelő, szvév–nyugati gót körökből származó Flavius Ricimernek sikerült 456-ban győzelmet aratni a vandálok felett, amiért Avitus rögtön hadvezéri poszttal jutalmazta. Egészen haláláig (472. augusztus 19.) Stilicho és Aëtius utódjaként Ricimer határozta meg elsősorban a megtizedelt Nyugatrómai Birodalom sorsát. Első áldozata mentora lett, Konstantinápoly ugyanis megtagadta Avitus augustusként való elismerését, ráadásul igen népszerűtlen volt Itáliában, ezért Ricimer úgy vélte, hogy tanácsosabb lemondatnia. Ezután Ricimer jóvoltából négy évig egy hivatalnok, Maiorianus uralkodott augustusként (457–461), mígnem a hadvezér tőle is megvonta bizalmát és meggyilkoltatta, majd egy itáliai szenátort, Libius Severust ültette a helyére (461–465). Neki valószínűleg Ricimer készített végül bürökitalt búcsúpohárként, majd a hadvezér hosszasan kereste a megfelelő jelöltet az augustusi posztra. Végül Anthemiuszt (467–472) nevezte ki, akinek Ricimer szemében megvolt az az előnye, hogy Konstantinápolyból támogatták, így immáron keletrómai segítségre lehetett számítani, ami mind Róma, mind Ravenna számára az utolsó reményt jelentette a barbárokkal szemben.

Italiában továbbra is majdnem minden évben el kellett szenvedni a vandálok támadásait, és az afrikai gabona létfontosságú jelentőségű lett a megmaradt itáliai központi terület számára. 468-ban került sor az utolsó, a két birodalomrész által közösen vezetett Geiserich elleni hadjáratra, amely azonban kudarcral végződött; ennek következményeképpen további római–vandál szerződéseket kötöttek, megalázó feltételekkel, amelyeket a római félnek el kellett fogadnia. Amikor Anthemius 472 júliusában meggyilkolták, majd nem sokkal később Ricimer is meghalt, a burgundiai Gundobad, Ricimer unokaöccse, egyben Anthemius gyilkosa kapta meg a hadvezéri tisztelet, amelytől azonban az általa kreált augustus, Glycerius (473–474) bukása után gyorsan meg is vált – a burgund királyi trón megszerzése fontosabb volt számára. Ez az esemény igencsak szembeszökően érzékelteti a Nyugatrómai Birodalom agóniáját. Konstantinápolyban újabb augustust karoltak fel, Iulius Nepost, egy dalmáciai hadvezért, akit 474-ben öltöztettek bíborba Rómában. Ám ő is ragaszkodott a régi recepthez, így a pannoniai Orestest főparancsnokká nevezte ki, és rábízta a feladatot, hogy Galliának legalább egy kis részét mentse meg a Nyugatrómai Birodalom számára. Orestest azonban más célok vezették, így Iulius Nepost kiűzte Rómából, és saját fiát, Romulust („Augustulus”, azaz császárka jelzővel) kiáltotta ki új császárnak. Romulus Augustulus széles ismertségét az utókor körében egy szükségszerűen bekövetkező véletlennek köszönheti: ő volt az utolsó császár, aki a Nyugatrómai Birodalom trónjára került, ám a nem római szövetségesek általi lemondatása már korántsem a véletlennek tudható be, sokkal inkább évtizedekig tartó folyamatok következményének, amelyek odáig vezettek, hogy nem a császárok nevezték ki hadvezéreiket, hanem a hadvezérek a császáraikat. Romulus Augustulus hivatalából való felfüggesztésének közvetlen oka az volt, hogy apja, Orestes nem volt hajlandó az Odoaker (egy szkír–hüiringiai hivatalnok) vezette nem római szövetségesek egy csoportjának letelepedésre alkalmas területet juttatni Italia földjén. Odoakert erre fel *rex Italiae*-nak (Italia királya) kiáltották ki (476. augusztus 23.), ő pedig megölette Orestest, és Romulus Augustulust egy Nápoly közeli villába száműzte.

Hogy 476, vagy csak Iulius Nepos Dalmáciában reggeli közben 480-ban bekövetkező halála jelenti-e a Nyugatrómai Birodalom végét, végül is csak elméleti kérdés. A kortársak mindenesetre a 476-os évet nagy cezúraként fogták fel. A krónikaíró, Marcellinus Comes Iustinianus idejében szárazon megállapította (*Chronica Minora* II, 91.): „A római nép nyugati birodalma ... eme Augustulus uralkodásával ért véget.” Ez nem hangzik túl drámainak,

és tragikusnak sem. De hát (Nyugat-) Róma vége egyáltalán tragédiának tekinthető-e? „A tragédia ... előfeltétele egy megformált világ. A komédia pedig ... egy olyan világot feltételez, amely megformálatlan, alakuló-, változó- és összecsomagoló-félben van” (Friedrich Dürrenmatt, *Theatherprobleme*). Éppen ezért a modern író az utolsó Italiában uralkodó római császár utolsó munkanapját nem az Imperiumért hőiesen harcoló férfi „finale glorioso”-jaként, hanem egy tyúktenyésztő „finale curioso”-jaként állítja be:

„Odoaker: Nincs más választásod.

Romulus: Mi a szándékom velem?

Odoaker: Nyugdíjba küldelek.

Romulus: Engem nyugdíjba?

Odoaker: Ez az egyetlen út.

Csend

Romulus: Ez a legnagyobb csapás, ami érhet.

Odoaker: Ne felejtsd, nem kisebb borzalom az sem, ami reám vár.

Itália királyává kell hogy kikiálts (...)

Romulus: A császári nyomorúság évei véget értek. Fogd, itt a babérkoszorú meg a császári tóga. A birodalmi pallost megtalálod a kerti szerszámok közt a fészerben, a senatust Róma városának katakombáiban.”

(Friedrich Dürrenmatt, *A nagy Romulus*, IV. felvonás, Fáy Árpád fordítása)

A valódi Odoaker nem ment be a fészerbe, mert nem volt szüksége a császári díszekre – inkább elküldte őket Konstantinápolyba, hogy tudassa: nyugaton nincs már császár. A szenátorok sem bújtak el a katakombákba – továbbra is Rómában, a föld felszínén találjuk őket, ahol 476 után még voltak városi praefectusok és consulok is, ugyanúgy, mint elsősorban Hispániában, Africában és Galliában. Ők őrizték meg a római oktatás és életmód központi elemeit, ők töltötték be a legelőkelőbb püspökségeket, és ily módon ott is gondoskodtak a folyamatosságról, ahol első pillantásra a törés dominált. A Nyugatrómai Birodalom vége következésképpen semmiképpen nem a római antikvitás végét jelentette nyugaton, és az események főszereplői továbbra is római kategóriák alapján cselekedtek és terveztek. Így Odoaker Iulius Nepos annak 480-ban bekövetkező haláláig törvényes római császárnak tekintette, és ezt az általa veretett pénzekben is

egyértelműen kifejezésre juttatta. Odoaker nem egy bronz- és ezüstpénzén a régi rövidítés *S(enatus) C(onsulto)* („a senatus határozatából”) szerepel, s ezzel látványosan kapcsolódik a császári politika évszázados hagyományaihoz. A hivatalnokok is megőrizték örökölt címeiket, például a főparancsnokok (*magister militum*) vagy a legmagasabb pénzügyi tisztségviselők (*comites sacrarum largitionum*). Másfelől azonban Odoaker királysága eredeti germán elemeket is magába foglalt, és így a késő ókorból a kora középkorba való átmenetet jelképezi. Természetesen nem hirtelen lett vége, és nem radikálisan kezdődött valami új, hanem a késő ókori nyugat folyamatosan alakult át a kora középkori germán világba, amely nagymértékben továbbra is magán viselte a római jelleget.

Ebben a folyamatban fontos szerep jutott a nyugati gótoknak, akiket eredetileg greutungoknak vagy osztrogótoknak is hívtak. A 4. században a mai Ukrajna területén éltek, majd a hunok nyugatra kényszerítették őket. A catalaunumi mezőn (82. oldal) a keleti gótok az Attila vezette hunok oldalán harcoltak Aëtius nyugati gót szövetségesei ellen, ezt követően pedig szövetségi területet kaptak Pannónia területén. Kb. 456/57 és 473 között keleti gót birodalom jött létre Pannóniában, amely újra és újra megszegett, módosított és megújított szerződések révén legjobb esetben is csak lazán kötődött a konstantinápolyi császárhoz. 474-ben Theoderich elnyerte a keleti gót királyi címet, és a következő években számtalan hadjáratra vezette népét szerte az egész Balkán-félszigeten és Hellászban, így 483-ban kikényszerítette a keletrómai udvartól az általa kívánt engedményeket. Következésképpen 484. január 1-jén Konstantinápolyban rendes consul lett, és miután Odoaker a Duna vidékén hamarosan összetűzésbe került a Keletrómai Birodalom által támogatott rugiusokkal, Konstantinápolyban kiváló alkalmat láttak arra, hogy egy megtisztelő megbízatással nyugatra küldve megszabaduljanak Theoderichtől. 488/89-ben a 100 ezer keleti gót (köztük kb. 20 ezer harcos) indult el Italia felé. 489 augusztusában került sor az első, majd szeptemberben Veronánál (a hősi énekekben „Bern” városa) a második összeütközésre Theoderich (a germán mítoszokban veronai Dietrich) és Odoaker között. A II. Alarich vezette nyugati gótok segítségével Theoderich mindinkább visszaszorította ellenfelét, míg végül Odoaker Ravennába menekült, ahol Theoderich több mint két évig tartó ostroma után kénytelen volt beleegyezni, hogy közösen uralják Italiát. Nem sokkal később azonban Theoderich mégis kelepcébe csalta riválisát, és saját kezűleg ölte meg, majd hidegvérűen meggyilkoltatta ellenfele összes rokonát, valamint legszűkebb köréből mindenkit, akit kézre tudott keríteni. 493-ban seregei

királynak kiáltották ki, és Flavius Theoderich rehként 526-ig uralkodott a gótok és az itáliai népek felett – a nyugati császárság intézménye elavulttá vált. Sok szempontból azonban Theoderich uralkodása is római jellegű maradt. A római senatusnak minden tiszteletet megadott, uralkodásának jubileumát a korábbi császárok módjára ünnepelte, azaz cirkuszi játékokat rendezett és gabonaadományokat osztott szét. Az őt szolgáló hivatalszervezet szintén a régi mintát követte, pénzt veretett, és híres *Edictum Theoderici*jében szintén a római jogot vette át. Egy 6. századi ismeretlen szerző találóan írja le Theoderich politikájának ezt a sajátos ambivalenciáját: „Egyszerre uralkodott a rómaiak és a gótok két *gense* felett” (*Anonymus Valesianus* II 60). Valláspolitikája szintén e kettősséget mutatja, hiszen személyes arianus vonzalma dacára eltúrte és támogatta a nicaeai katolikus kereszténységet. A Nagy Constantinusszal való felszínes párhuzam egy másik jó példája az 526. augusztus 30-án elhunyt király Ravennában emelt mauzóleuma. Ugyanis amiként Constantinus konstantinápolyi temetkezési templomában, úgy Theoderich Ravennában szintén a tizenkét apostol közé sorolja magát az építészeti kialakítás révén: „az apostolokkal egyívásúként egy második Constantinus akart lenni” (Herwig Wolfram).

9. I. Theodosiustól Iustinianusig (395–565): Rómából Bizáncba

Theodorich halála még nem jelentette az itáliai keleti gót birodalom végét, ezt csak a keletrómai császár, Iustinianus seregei és hadvezérei idézték elő a 6. század közepén. Rövid ideig abban reménykedtek Konstantinápolyban, hogy elérkezett a theodosiusi reneszánsz ideje, azaz ismét keletről uralják és irányítják majd a birodalom egészét, amely 395 után lépésről lépésre elveszett.

Konstantinápolyban I. Theodosius 395-ben bekövetkező halála után szerkezetileg ugyanolyan viszonyok álltak fenn, mint nyugaton, ahol Honorius gyermekcsászárként Stilicho gyámsága alatt uralkodott. Bár augustusi címet viselő bátyja, Arcadius keleten 395-ben már 17 éves volt, még ő sem volt képes önállóan kormányozni. Apja az Eugenius elleni hadjárat előtt a keleti rész praetorianus praefectusát jelölte ki számára pártfogóként, ám őt már 395 novemberében agyonverték a katonái. Császári tanácsadóként az udvari eunuch és a palota legmagasabb tisztviselője, Eutropius lett az utódja, aki azonban hamarosan már nem tudta érvényesíteni akarátát a hadvezérekkel szemben, így 399-ben kivégezték, így most már Konstantinápolyban is egy nem római származású hadvezér válhatott hangadóvá; először a keleti gót Gainas, aki azonban földijével, Trigibilddel összefogva, akit eredetileg meg kellett volna zaboláznia, végigfosztogatta Kis-Ázsiát, majd Konstantinápolyban arianus érzülete miatt véres zavargásokat váltott ki, végül pedig meghalt (400 decembere). Ehhez az udvar újfent egy (keleti) gót zsoldos, Fravitta szolgálatait vette igénybe, aki nemcsak Gainas hadvezéri tisztségét nyerte el, hanem a 401. évi rendes konzulságot is. Jóllehet mindez a mediolanumi, illetve ravennai eseményekkel messzemenőig egyezőnek látszik, a 402/403-as évek hirtelen fontos irányváltást hoztak.

Ugyanis Konstantinápolyban germánellenes fordulatról döntöttek és nem akartak többé idegen szövetséges hadseregek vezetőinek kényétől-kedvétől függni – ahogyan az nyugaton egészen az ottani császárság bukásáig jellemző volt amit először is Fravitta meggyilkolásával juttattak kifejezésre. E mellett a politikai váltás mellett egy Észak-Afrikából származó,

valószínűleg a hazája küldötteként 399 és 402 között Konstantinápolyban időző szónok és újplatonikus filozófus, Synesius is elszántan síkraszállt (kb. 370–kb. 413), aki az udvar előtt beszédet tartott „A császárságról” címmel. Természetesen nem Synesius mozdította elő a politikai irányváltást, ám meglepően szabadszellemű fejtegetése legalábbis érzékeltette, tükrözte, sőt talán erősítette is az aktuális hangulatot. Akárcsak Vegetius nyugaton (59. oldal), Synesius is kiállt a régi római hagyományok és erények újjáélesztése mellett (*de regno* 23 B): „Fel kell élesztenünk a római szellemet, és meg kell szoknunk, hogy magunk vívjuk ki győzelmeinket, nem közösködve senkivel, hanem minden területről kiszorítva a barbárokat.” Fejedelmi tükrében azonban jóval többről volt szó, mint pusztán a napi politika szintjén történő kiigazításokról. A késő ókori császárságot alapjaiban pellengérez ki, és vádolva írja le azt, amit szó szerint byzantinizmusnak nevezünk. A császár szerinte csak egy világtól elzárt, haszontalan pompa mögé bújó uralkodó, akit udvaroncok és talpnyalók hada vesz körül, pedig az volna kíváncsi, ha a császárt katonai táborban lehetne látni, nem pedig erkölcsileg lezüllött udvarában. Az efféle felhívások mai szemmel nézve talán a valóságtól elrugaszkodottnak tűnnek, azonban arról tanúskodnak, hogy az örökölt ideálok és remények tovább éltek és hatottak. Synesius néhány évvel később még észak-afrikai hazájának püspökévé is előlépett. Így azt a számos helyi tekintélyt és filozófust testesíti meg, akik püspökök lettek, és ilyen módon továbbvitték az ókori, alapvetően görög hagyományokat az ókor utáni kultúrákba, hasonlóképpen a gall-római arisztokrata püspökséghez a birodalom nyugati részén. A birodalmi politika szintjén természetesen szűk volt a befolyásuk, ezért aztán Konstantinápolyban sem Synesius és a hozzá hasonlóak voltak a kezdeményezők a germánellenes irányváltásnak, hanem a vezető tisztségek viselői, mint például Aurelianus, a praefectus praetorio. A konstantinápolyi katonai-politikai problémákat az is nehezítette, hogy valláspolitikai összeütközésekkel jártak együtt, és ezen a téren igen jelentős szerepet vállalt magára az augusta, Eudoxia, aki egy frank katonatiszt lánya volt, és akit Arcadius 395-ben vett el nőül. Az istenfélő császárné férje következetesen katolikus vonalát támogatta, ami természetesen a zömében arianus gótok ellen is irányult. A császári család vallási buzgalma elsősorban természetesen a görög-római pogányság leküzdését célozta. Arcadius törvényhozása folytatólagosan követte apját, azaz ő is tiltotta és akadályozta a pogány kultuszok gyakorlását, és még attól sem rettent vissza, hogy megparancsolja a templomok lerombolását. A császári kancellária tömören így rendelkezett 399-ben (*Codex Theodosianus* 16,10,16): „Ha

valahol vidéken (pogány) templomok akadnak, feltűnés és lárma nélkül romboltassanak le. Ha ugyanis megsemmisülnek és eltűnnek, velük egyetemben a babona összes forrása is eltűnik majd.” Ez a radikális intézkedés azért szorítkozott a városokon kívüli területekre, mert tisztában voltak vele, milyen hatalmas társadalmi és politikai gyűanyag rejlik egy effajta utasításban. Éppen a görög keleten számos olyan város volt, ahol a hagyományos kultuszoknak és szentélyeknek központi szerepe volt, és a nem keresztények számukat tekintve nemritkán a többséget alkották. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert rendelkezésünkre áll egy forrás, amely alapján jól megítélhetjük a helyzetet egy palesztinai kisvárosban, Gazában, ahol tekintélyes pogány templom (Marnas istené) állt, s a keresztény püspök, Porphüriosz ki akarta eszközölni Arcadiusnál, hogy rombolják le. Bár a gazai városi tanács a jelek szerint ellenezte a város életébe való ilyenén módon történő beavatkozást, Eudoxia császárné segítségével és az udvarnál való hosszas és kitartó kilincselés után Porphüriosznak sikerült rábeszélnie a császárt. Így 402-ben az uralkodó katonái lerombolták az összes Gazában található pogány templomot, és a lakosság ellenállását brutális eszközökkel elnyomták. A vallás és a politika ily módon a Keletrómai Birodalom minden zugát betöltő robbanóelegyet alkotott, ám efféle feszültségek mindeközben magában Konstantinápolyban is teljesen egyértelműen és élesen megjelentek. Ennek az oka nem utolsósorban az volt, hogy Iohannész Khrüszosztomosz (kb. 349–407) ült a metropolisz püspöki székében 397/98 óta, aki megszállottan végezte egyházi munkáját, ugyanakkor hatalmas szónoki tehetséggel és óriási küldetéstudattal volt megáldva. Ha a meggyőződéséről volt szó, nem ismert tréfát. Saját magát a keresztény erények őrzőjének és támogatójának tartotta, számos fennmaradt prédikációja nagyrészt etikai kérdéseket taglal, és nemcsak saját magától követelt aszkézist és szigort, hanem az egyháztól és hallgatóságától is. Felszólalt a kancellária előtt a cirkuszok és a színházak, a gazdagság és a külső pompa ellen, és éppen ez utóbbi kitöréseivel riasztotta el magától az irányában eredetileg jóindulattal viseltető Eudoxia császárnét is, aki immáron leváltását és száműzését szorgalmazta. Erre zendülés és gyújtogatás tört ki a városban, Iohannészt azonban ez sem mentette meg az (armeniai) száműzetéstől, ahol végül 407-ben meghalt. Egy évvel később követte őt Arcadius, és hivatalos utódjaként ezután 401-ben született, és már 402-ben augustusi rangra emelt fia, II. Theodosius lett az uralkodó, aki névlegesen a római történelem egyik leghosszabb ideig uralmon lévő

császára volt. Az uralkodói posztot ugyanis 450-ben bekövetkező haláláig töltötte be.

Számos egyháztörténeti mű született az ő idejében, és ezek kifejezetten pozitív képet festenek II. Theodosiusról, ami nem annyira tetteinek, mint inkább istennek tetsző életvitelének köszönhető. Ugyanis a tényleges politikáról mások döntöttek: testvére Pulcheria, valamint felesége Eudocia, akik mindketten viselték az augusta címet, kettejükön kívül pedig az udvar befolyásos emberei. Tehát ellentétben az ezzel egy időben nyugaton történetekkel, keleten nem a germán hadvezérek kezében volt a tényleges hatalom, hanem a praefectus praetoriók, udvari eunuchok és a császári hivatalok előjáróiéban (*magistri officiorum*). Bár Konstantinápolyban is szükség volt a szövetséges népcsoportok katonai erejére, és a hadvezéri posztokat is (az Arcadius idejére jellemző, elszántan germánellenes magatartástól való eltávolodás után) olykor-olykor megint nem rómaiak töltötték be, ám ők mégsem jutottak olyan mértékű hatalomhoz, amely Stilichóéhoz vagy Ricimeréhez lenne fogható. Ez nem utolsósorban azzal függhet össze, hogy a keleti birodalom kisebb külső fenyegetettségnek volt kitéve a század közepéig, mint a nyugati rész. Nem érintették vándorlási hullámok a keletrómai territóriumot, és idegen népek sem telepedtek le a birodalom határain belül. A nomádok észak-afrikai betöréseit leszámítva leginkább csak a hunok gyötörték a birodalmat, mert a perzsákkal diplomáciai úton is messzemenőig ki lehetett egyezni. Az efféle egyezmények természetesen rendszeresen hadisarc fizetéséhez kötődtek, ami mind inkább tönkretette az állami kincstárat, és ez elsősorban azokat a figyelemreméltó mértékben növekvő összegeket jelentette, amelyeket a hunoknak kellett juttatni. Amióta Attila állt a hunok élén (434), évről évre keményebb feltételeket szabtak a fegyverszünetért cserébe, és hogy ez félreérthetetlen legyen, a nyomaték kedvéért időnként végigfosztogatták Thrakiát. Csak II. Theodosius utódjának, Marcianus császárnak (450–457) volt bátorsága ellenállni, így a hunok nyugatra húzódtak és a már említett módon 451-ben vereséget szenvedtek a catalaunumi mezőn (82. oldal). Nemcsak nyugaton, hanem keleten is isteni kegyelemként fogták fel Attila halálát (453), amint erről Iordanes (*Getica* 49,255) tudósít, és ebben az összefüggésben megint egy keresztény víziót ír le (amely előre jelezte Attila halálát): „Ekkor történt az csodás esemény, hogy az ily vad ellenfél miatt nyugtalan keleti császárnak, Marcianusnak álmában megjelent egy istenség, s megmutatta neki Attila még ugyanezen az éjszakán eltört íját; ez a nép ugyanis nagyon bízott az ilyen fegyverben” (Kiss Magdolna gondozásában).

Nagy Constantinus óta az efféle víziók a történetírás tipikus alapkellékei, és csupáncsak arról tanúskodnak, hogy a keresztény dominancia a történetírás területén (is) erősödött.

9. ábra: II. Theodosius (?)

Az Isztambuli Régészeti Múzeumban látható fej talán a fiatalkori II. Theodosius császárt ábrázolja. A tágra nyitott szemek itt még erőteljesebben dominálják az egyébként kifejezéstelen arcot, mint Constantinus fejszobrán (4. ábra).

Az 5. század első fele amúgy is a kereszténység és elsősorban a vallási összetűzések jegyében telt. Ezek azonban nemcsak a régi vallás hívei (azaz a pogányok) és a keresztények között feszülő általános ellentétek miatt törtek ki, hanem egyre erőteljesebben az igencsak szétágazó kereszténységen belül is. Az eretnekség vádjával egyre nagylelkűbben bántak, és az állam törvényeiben immáron harmincnál is több különböző szekta, közösség és szakadár egyház neve bukkan fel. Főleg Alexandriában, Antiochiában és Konstantinápolyban került sor (nem is ritkán) fegyveres összetűzésekre. Alexandria patriarchája, Kürillosz különösen sokat tett az ügy érdekében, ugyanis a városi csőcseléket feltűzelte ellenfele ellen, és ezek fanatizálva és fellázítva, többek között Synesius tanárnőjét és levelezőtársát, a híres filozófust, Hüpatiát is meglincselték. Kürillosz dogmatikai és egyházpolitikai ellenfele az Antiochiából Konstantinápolyba hívott Nestorius patriarcha volt. Kettejük mindenfajta eszközzel (többek között óriási megvesztegetési összegekkel) lefolytatott vitája továbbra is elsősorban Jézus lényegisége körül forgott. Nestorius a radikális kettős természet (diofizitizmus) elvét hangoztatta, amely szerint Mária nem istenszülő (*theotokosz*), ő ugyanis csak az emberi természetű, nem pedig az isteni lényegű Jézust szülte. 431 júniusában került sor a (később harmadik ökumenikusnak számító) epheszoszi zsinatra, amely pápai határozatot hozott Krisztus lényegéről, ezzel azonban természetesen még nem járult hozzá a vita általános lecsendesedéséhez. Továbbra is nyugtalan idők jártak, és hamarosan még nyugtalanabb korszak következett.

Ugyanis amikor II. Theodosius 450. július 28-án meghalt, a theodosiusi dinasztia keleten is anélkül halt ki, hogy kilátás lett volna szabályozott utódlási rendre. Annak ellenére, hogy papíron majd egy fél évszázadig uralkodott, II. Theodosius a tetteit tekintve messzemenőig ismeretlen maradt, nevében mások döntöttek az évtizedek eseményeiről. Az, hogy a neve Európa kulturális emlékezetében mégis fennmaradt, korántsem személyes kezdeményezésének, hanem sokkal inkább udvari jogászai és császári kancelláriája elkötelezett munkájának köszönhető. Ők ugyanis az időközben átláthatatlanná vált, gyakran egymásnak ellentmondó jogi

intézkedéseket olyan módon rendezték joggyűjteménnyé, hogy az itt-ott szereplő, törvényi erővel bíró császári rendeleteket és leiratokat (*rescriptum*) a tárgyuk szerint csoportosították. Ilyen módon jött létre a II. Theodosiusról (mint éppen uralkodó császárról) elnevezett *Codex Theodosianus*, amelyet 438-ban tettek közzé Konstantinápolyban, és amely nyugaton is törvényerőre emelkedett. Ez a törvénygyűjtemény az Imperium Romanum elméletben még fennmaradt egységének eszméjét jelképezte, egyszersmind azonban fontos összekötőkapocs volt az ókor és a középkor között, ugyanis a *Codex Theodosianus* kulcsfontosságú műként került be a nyugati és a keleti gót, valamint a burgund törvénygyűjteményekbe. Ezzel szemben a (bizánci) keleten csak korlátozott mértékben lett utóhatása, ugyanis egy évszázaddal később a iustinianusi törvénykezés lépett a helyébe (102. oldal).

A theodosiusi dinasztia kihalása után immáron keleten is a császárkor régi szabálya lépett érvénybe, amely szerint a hadsereg választja az uralkodót. Ebben az esetben Asparius alán hadvezér volt az, aki a Thrakiából származó katonát, Marcianust (450–457), valamint földijét és utódját, I. Leót (457–474) trónra juttatta. Marcianusnak, amint említettük már, nemcsak a hunoktól sikerült megszabadulni oly módon, hogy azok nyugatra vándoroltak, hanem energikusan hozzálátott a belső, továbbra is az elsősorban Krisztus lényével kapcsolatos vitás kérdések által meghatározott problémák felszámolásához. Neki és Pulcheria kezdeményezésének köszönhetően 451 októberében Khalkédónban összeült (a később negyedik egyetemesnek nevezett) zsinat, amely rögzítette a különböző tanításokkal szembeni dogmatikai álláspontot. A következősen monofiziták álláspontját, akik Jézusnak csak az isteni természetében hittek, csakúgy elutasították, mint a radikális diofizitákét, ezek helyett az új hittétel Krisztus lényét egy emberi és egy isteni szubsztancia szétválaszthatatlan egységeként határozták meg. Ez a megoldás I. Leó pápa (440–461) felfogásának felelt meg, aki ezt követően majdnem teljes egészében elfogadta a zsinat által hozott javaslatokat, de a római és a konstantinápolyi patriarcha azonos jogállását elutasította. A keleti birodalomban azonban az elkeseredett teológiai konfliktus mindenfajta világi bonyodalmaival és következményeivel együtt a zsinat után is egyre csak nőtt, bár most már más problémák kerültek jobban előtérbe, mert az 5. század utolsó harmadának fejleményei a nyugatéhoz váltak hasonlatossá. Ekkorra ugyanis keleten is idegen népek veszélyeztették a birodalom területi fennmaradását, és akárcsak nyugaton, itt is a császári trón betöltésével kapcsolatos összetűzés lett ennek közvetlen következménye. Az újonnan felmerülő nehézségek ismét a Balkán

társaságából indultak ki. Ugyanis az amúgy is labilis hun uralom felbomlása után különböző keleti gót csoportok és germán néptörzsek versengtek a Duna fekete-tengeri vidékén letelepedésre alkalmas területekért. Iordanes (*Getica* 50) összefoglalva vázolja e régiók Marcianus és Leó által elismert újrafelosztását. 473-ig fennállt a Konstantinápolyból kicsikart pénzügyi támogatásból fenntartott, lazán egybefogott, pannoniai keleti gót birodalom, amelyet a keleti gótok egy részének elvándorlása után a herulok és a gepidák vettek birtokukba. Ráadásul a vandálok Geiserich vezetésével nemcsak Dél-Itáliában (82. oldal), hanem Hellászban is kárt tettek fosztogató hadjárataikkal, aminek eredményeképpen Konstantinápolyban megingott (az alán–keleti gót) hadvezér, Asparius és híveinek pozíciója, és a császári udvarbeli feszültségek 471-ben vérfürdőbe torkollottak, amelynek az Asparius körében lévő gótok áldozatul estek. Új hatalmassággá s egyben Asparius utódává a hadvezért tisztségben Zénón lépett elő, egy helyi előkelő, aki Isauriából származott (Belső-Kis-Ázsia egyik kevésbé civilizált hegyi régiója), akinek az elkövetkező években sikerült helyi klienseivel az isauriaiak uralmát létrehozni Konstantinápolyban (ami azonban igencsak rövid életű lett), sőt az augustusi méltóságot is elnyerte (474–491). Legnagyobb érdeme a keletrómaiak számára kétségkívül abban állapítható meg, hogy Nagy Theoderichet, aki 473 és 488 között maradandó hatást gyakorolva végigvonult a Balkánon és Hellászon, sikerült rávennie egy Itáliáért folyó háborúra, megteremtve ezzel a keleti gótok itáliai hatalmának alapját, akiknek ennek következményeképpen már nem volt okuk rá, hogy visszatérjenek keletre.

A Konstantinápolyban 491-ben elhunyt Zénón utódja (ókori mércével mérve) egy aggyastyán lett. Ugyanis Anastasius, a magas rangú udvari hivatalnok már a hatvanadik életévét is betöltötte, amikor a hadsereg (majd ezt követően a senatus) Konstantinápolyban császári bíborba öltöztette. Kompromisszumnak köszönhető, hogy jelölt lett, a vezető udvari hivatal szemében ugyanis két előnye volt: egyrészt vállalta katolikus ortodoxiáját, másrészt nem az isauriaiakhoz tartozott. Ez utóbbiak mozgósították is minden erejüket, csak hogy megszabaduljanak Anastasiustól, és évekig tartó, a császári oldalon germán és hun szövetségesekkel megvívott katonai összecsapások kellettek ahhoz, hogy az isauriaiakat tartósan távol lehessen tartani Konstantinápolytól. A legnagyobb veszélyek azonban továbbra is a határ menti régiók felől fenyegettek. A Balkánon új nép jelent meg, a bolgárok, akik rögtön csaknem akadálytalanul a birodalom belseje felé indultak, nyomukban pedig a hunok és a szlávok érkeztek. Anastasius még a

Fekete-tengertől a Márvány-tengerig tartó „hosszú fal” megépítését is szükségesnek látta, hogy Konstantinápolyt ezzel védje. A keleti limesnél is véget ért a hosszú békeidő, ugyanis a perzsák újabb ellenségeskedésbe kezdtek. A viszálynak csak 506-ban lehetett gátat vetni egy szerződéskötéssel, amely Anastasiust persze arra kötelezte, hogy magas pénzüsszegeket fizessen Perzsiának. Az ilyesfajta kifizetések dacára, amelyekhez hozzá kell adni a Vitalianus vezette gót szövetségeseknek (akik 513 és 515 között többször is felbukkantak Konstantinápolyban, hogy érvényt szerezzenek követeléseiknek) fizetendő hadisarcot is, Athanasius mégis óriási vagyont hagyott utódjára 518 nyarán bekövetkező halálakor az állami kasszában. Az állami bevételek csodás megsokszorozódása az adóbeszedés centralizálásának és szigorításának volt köszönhető, de jó hatással volt a pénzügyekre az Athanasius által végrehajtott pénzreform is – mely az aranypénzt (*solidus*) természetesen nem érintette.

Az agg Anastasiust az agg Iustinus követte (518–527). Az ő jelöltsége is (minthogy Anastasius nem hagyott hátra vérszerinti trónörökösöt) a trón és az udvar közötti feszültségek jegyében zajlott. Konstantinápoly senatusának, egyházának és népének jelentősége ehhez képest másodrangú volt. Az akkor már 65–70 éves Iustinus volt az udvar testőrgárdájának parancsnoka, és nyilván saját céljaira is kihasználta a legfontosabb döntéshozókhöz fűződő jó kapcsolatát. Iránymutatót az elszántan ortodox katolikus Iustinus elsősorban a valláspolitikában alkotott, amely továbbra is a belpolitika legveszélyesebb területének számított. Gondoskodott róla, hogy ismét a szigorúan monofizitaellenes, a khalkédóni zsinat határozatait betartó vonal kerüljön előtérbe, és így véget vetett a római pápától való, immár 484 óta tartó szakításnak, amelyet „akakiánus skizmának” neveznek. A keleti birodalomban ez persze csak még jobban elmélyítette a konfliktust, számos monofizita püspököt kényszerrel távolítottak el posztjáról, és az arianusok sem jártak sokkal jobban, akiknek el kellett tűrniük templomaik bezárását. Ez az arianusellenes politika a külpolitikára is hatott, ugyanis elidegenítette Nagy Theoderichet, akivel Iustinus megpróbált jó kapcsolatot kiépíteni. Akkor is ez a cél lebegett Iustinus szeme előtt, amikor Theoderich vejét, Eutarichot fegyverfiaként örökbe fogadta, sőt 519-ben együtt kezdték meg consulságukat. Mielőtt azonban a feszültségek nyílt összetűzésbe csaphattak volna át, Theoderich 526-ban meghalt (88. oldal), és egy évvel később (527 augusztusában) az igencsak koros keletrómai uralkodó is elhunyt.

Iustinus már hónapokkal korábban augustusszá emelte unokaöccsét, Iustinianust (527–565), akinek nevéhez az utolsó virágkor fűződik.

Iustinianus ugyanakkor a római császárkor utolsó olyan uralkodója, akinek tevékenységében felismerhető az a nagy, eredetien ókori hagyomány, amely egészen Augustustól meghatározta a történelmet. A principátus-rendszer létrehozójával, Augustusszal együtt ő is osztotta az egyetemes uralom eszméjét, amely az egész Imperium számára békét (*pax*), jólétet (*salus*) és igazságosságot (*iustitia*) garantál. Bár Augustusszal ellentétben Iustinianus már nem viselte a *pontifex maximus* hivatalát, és nem Iupitert, Marsot és Apollót tekintette a világi fejlődés garanciájának, ám akárcsak Augustus, ő is meg volt győződve arról, hogy a római császár feladata – még ha más felekezeti előjellel is, de – isteni eredetű. Ebből eredt önként vállalt kötelezettsége, hogy az igaz hit letéteményeseként síkraszálljon az Istennek adandó tisztelet mellett. Ezzel Iustinianus ahhoz az elsőként Nagy Constantinus által felvállalt császári szerephez kapcsolódik, amelyet az a zsinatok kezdeményezőjeként és a kereszténység számára kedvező törvények meghozójaként játszott. Iustinianus 6. rendeletének előszavában programadóan fogalmazta meg a világi és egyházi hatalom Isten által törvényesített és megkövetelt egységéről vallott meggyőződését: „A legnagyobb isteni adomány, mit a legfőbb jó embereknek adhat, a papi méltóság (*sacerdotium*) és a világi uralkodói hivatal (*imperium*); melyek közül az egyik az isteni dolgok szolgálatában áll, a másik pedig az emberi dolgokat irányítja és istápolja; ám mindkettő ugyanabból a forrásból fakad és ékíti az emberi életet. Ezért a világi uralkodók semmit sem viselnek olyannyira szívükön, mint a papok méltóságát, minthogy emezek imádkoznak Istenhez amazok üdvéért.”

Szavaiból nemcsak kötelességérzet árad, hanem küldetéstudat is, ami Iustinianust Diocletianushoz köti, a nagy reformerhez és újtóhoz, aki – akárcsak Iustinianus – a (latin) Balkán térségéből származott, és szintén katonai karrieren át találta meg a császári trónig vezető utat. Iustinianus nagybátyja s egyszersmind örökbefogadó édesapja, Iustinus pártfogásával és oltalmával küzdötte fel magát a palotaőrség tagjából a hadvezéri és consuli posztig, úgyhogy a császárváltás ezúttal zökkenésmentesen és az általános konszenzus jegyében zajlott le. Iustinianus a kezdetektől fogva demonstratív módon bevonta feleségét, Theodórát is augustaként az uralkodásba. Az egyszerű sorból származó és emiatt Konstantinápolyban újra és újra becestelen származására emlékeztetett császárné az elkövetkező két évtizedben egészen haláláig (548) energikus, elsősorban az egyházpolitika iránt érdeklődő politikusnak bizonyult. Így nem csoda, hogy az egyik bizánci szerző dyarchiát (kettős hatalmat) említ művében, ám források hiányában

nemigen lehet megállapítani, hogy Theodóra valójában mekkora szerepet töltött be a kormányzásban. Iustinianusnak az egyéniségéből fakadó, reformok iránti hevülete mindenesetre megkérdőjelezhetetlen, a belpolitika majdnem minden fontos területére kiterjedt, és a császár keresztény buzgalma határozta meg és táplálta.

Iustinianus már röviddel trónra lépése után bezáratta a híres athéni akadémiát (529), ezzel is egyértelmű jelét adva valláspolitikai elszántságának. Az újplatonizmus, amelynek képviselői közé az észak-afrikai Synesius (90. oldal) is tartozott, akkoriban elsősorban még Athénban és Alexandriában virágzott. Minthogy a görög keleten található egyetemek továbbra is a hagyományos és így természeténél fogva pogány szellemi világ bástyáit alkották, az ortodox császár bizalmatlansága és ügybuzgalma ezek ellen irányult. Még ugyanezen évben (529-ben) felhívással fordult az összes pogányhoz, és felszólította őket, hogy térjenek át a keresztény hitre. Ez is tanúsítja Iustinianus misszionáriusi ambícióit, amelyeket az ezt követő időkben az epheszoszi püspök, Iohannész igyekezett megvalósítani könyvégetéssel és tömeges keresztelésekkel. Mindazonáltal Iustinianus pogányellenes fáradozásait mégsem koszorúzta osztatlan siker, ezt bizonyítják újra és újra kiadott, tilalmakat és fenyegetéseket tartalmazó ez irányú rendeletei, de ugyanez vonatkozik a kereszténységen belüli békét célzó törekvéseire is. Ugyanis Iustinianusnak minden erőfeszítése ellenére nem sikerült tartósan meggyengíteni a monofiziták képviselőit (akik közé ironikus módon Theodora augusta is tartozott).

A császár erőfeszítéseit érzékletesen szemléltetik a kezdeményezésére és támogatásával emelt templomok, amelyek azonban csak egy részét teszik ki figyelemre méltó városépítő tevékenységének. 532-től kezdve szorgalmazta és pénzügyileg támogatta a Hagia Szophia tűzvész utáni újjáépítését, melynek ünnepélyes felszentelésére 537 decemberében került sor. Mindemellett a számos más helyen talált régészeti leletek is tanúskodnak a császár építetői tevékenységéről. A kortárs történetíró, Prokopiosz külön művet („Építmények”) szentelt Iustinianusnak, melyben az uralkodó jámborságát és építési politikáját elválaszthatatlan egységként mutatja be. Iustinianus további átfogó reformtörekvéseiről az igazgatás, az adózás és a pénzügy terén leginkább a fennmaradt rendeletei tanúskodnak, a „novellák”, amelyek a középkor óta *Corpus iuris civilis*ként elnevezett törvénygyűjtemény harmadik és egyben utolsó kötetét képezik. Ezzel a jogi corpusszal teremtette meg Iustinianus a római jog Európában egészen az újkorig tartó továbbélésének az alapját. Természetesen nem annyira a halála

utáni hatás és dicsőség reménye, mint inkább az az igyekezet határozta meg Iustinianus törvényhozói politikáját, hogy a lehető legrövidebb időn belül létrehozzon egy egyöntetű, a homályos jogszabályokat felszámoló rendszert, amely a jog egészét magába foglalja. A megbízott jogtudósok szinte herkulési erőfeszítéseinek köszönhetően már 533-ra sikerült az *Institutionesszal* egy új, alapvető tankönyvet megalkotni, valamint *Digesta* (vagy *Pandactae*) *Iustiniani* címmel a klasszikus jogtudomány gyűjteményét létrehozni. Mindössze egy évvel később elkészült a császári rendelkezések új változata is, a *Codex Iustinianeus*, így a korábbi gyűjtemények, köztük a *Codex Theodosianus* (96. oldal), feleslegessé váltak és hatályon kívül helyeződtek. Bár ez a hatalmas teljesítmény elmaradt attól az igényes célkitűzéstől, hogy a hatályos jogot maradéktalanul ellentmondásmentessé tegyék, s ezért újabb és újabb császári rendeletekkel kellett állandóan javítani és kiegészíteni, az uralkodó szándéka szerint a belső (jog)békét volt hivatott garantálni. A külső békét a császár egy nem kevésbé nagyravágyó tervvel szándékozott biztosítani. Ugyanis nemcsak a meglévő határokat akarta megerősíteni, hanem lehetőség szerint törekedett elődei baklövéseit is helyrehozni s az elveszett területeket visszahódítani. Ezeket a természetükből adódóan elsősorban nyugat felé irányuló törekvéseit csak nehezítette az a körülmény, hogy a keleti határoknál ismét zavargások törtek ki. Az 533-ban, több évig tartó harci cselekmények után a perzsákkal megkötött (és a támogatásokkal drágán megfizetett) „örök béke” dacára az azt követő évtizedekben a perzsákkal újra és újra fegyveres összecsapásokat kellett vívni, hadisarcot kellett fizetni és békemegállapodásokat kellett kötni, amelyeket azonban a perzsák csakhamar mindig megszegtek. Így még inkább meglepő, hogy a keleten lekötött erőforrások ellenére nagyjából mégis sikerült helyreállítani nyugaton a római uralmat. A sikert megkönnyítették az észak-afrikai vandálok és az Italiában uralkodó keleti gótok közötti belső problémák, elsősorban a trón körüli viszályok. Iustinianus hadvezére, Belisar 533/34-ben elfoglalta Észak-Afrikát, amit megint egy praefectus praetorio és hadvezér kapott meg. 535 és 552 között Belisar, majd utódja, Narses vezetett hadjáratokat Italiába, melyeknek során többször elfoglalták Rómát, és végül megdöntötték a keleti gótok itáliai birodalmát. Még Hispániában is sikerült (Észak-Afrikából kiindulva) részben helyreállítani a római uralmat és létrehozni egy Hispániáért felelős *magister militum* posztot. Bár északon (a Rajna–Duna vidékén és az Alpok térségében) már nem lehetett stabilizálni a római fennhatóságot, Iustinianus idős korában, 565 novemberében bekövetkező halálakor mégis abban a

tudatban hagyhatta maga mögött a világot, hogy vezetésével, ha névlegesen is, de nagyrészt sikerült egyesítenie azt egy Imperium Romanumban. Az azonban már nem adatott meg neki, hogy sikerei tartósak legyenek: Hispániában hamarosan megint a nyugati gótok uralkodtak; Italiában 568-ban a pannoniai hazájukból nyugatra induló langobárdok vetettek véget a (kelet)római reneszánsznak, megteremtve – hosszú távon nézve – az újkori Italia kialakulásának alapjait; Afrikában pedig a 7. században az iszlám és az arabok kerekedtek felül. A keletrómai történelem végül bizánci történelem lett, amely 1453-ig tartott, amikor is a törökök elfoglalták Konstantinápolyt.

10. ábra: A Hagia Szophia Konstantinápolyban

A hatalmas kupolával fedett templom Iustinianus uralkodása alatt épült fel a 4. századból származó, időközben elpusztított „Nagytemplom” helyén. 1453 után főmecsetként szolgált.

10. Vég és kezdet: Úton Európába

Sem 476, sem 565 nem jelentette mindennek a végét – hogy Hanno Buddenbrook határozott záró vonására visszatérjünk, amelyet a „bonyolult genealógia” aláhúzott –, még utána is „jött valami”, még mindig kapcsolódtak események a múlthoz, és az összekötő vonalakat továbbhúzták. Ám mégis: e két dátum sokkal egyértelműbb cezúrát jelöl, sokkal mélyebb értelemben vett vég- és kezdőpontot, mint ahogyan azt például a 284-es évről állíthatnánk. Bár visszatekintve a 284-es év is cezúrának számít, ugyanis attól fogva nagy reformok és újítások indultak el, kísérletek (tetrarchia) buktak meg, és egy jelentős fordulat ment végbe (a kereszténység javára). Alapjaiban azonban Diocletianus és Constantinus után is az maradt az Imperium Romanum, ami előtte – még a 3. század birodalmi válság alatt is – volt: egy egyértelmű határokkal körülírható, belülről legalábbis viszonylag stabil képződmény, amely az ókori hagyományokon és elsősorban az antik civilizáció lényegén, a városon és annak öngazgatásán alapszik, fölötte egy ideológiailag túlmagasztalt császársággal, amely valójában a katonai hatalomra és a seregek beleegyezésére épült. Még az infrastruktúra is messzemenőig működőképesnek bizonyult (elsősorban a 4. században), továbbra is fennállt egy óriási, financiálisan viszonylag egységes gazdasági térség, ahol a kézművességet, a kereskedelmet és a termelést nem folyamatos hanyatlás jellemezte, hanem az egyes régiókban (pl. Észak-Afrikában a 4. században) kifejezett virágzás.

A 4. század végétől kezdve (legkésőbb I. Theodosius 395-ös halálát követően) mégis egyre inkább megmutatkoztak a krízis jelei, melyek az azt követő évtizedekben hanyatlási tendenciává sűrűsödtek össze. A kutatók évszázadok óta vitatkoznak a hanyatlás egyes jelenségeinek megfelelő megítéléséről és magyarázatáról, valamint okairól. Alexander Demandt, aki alapos és tudománytörténetileg szórakoztató kutatásai során számba vette, mivel magyarázzák a késő ókortól kezdve Róma bukásának okait, nem kevesebb, mint 200 értelmezést szedett össze. Az egyes tényezők osztályozása és értékelése során néhány olyan magyarázatípus kristályosodott ki, amelyek alapján arra az összességében nemigen meglepő következtetésre juthatunk, hogy a Római Birodalom bukását belső és külső

fejlemények egyaránt okozták. A birodalom belsejében különböző szinteken olyan bomlási folyamatok figyelhetők meg, amelyeket nem utolsósorban a vallási konfliktusok gerjesztettek és éleztek ki. A római (és görög) hagyomány összetartó ereje folyamatosan csökkent, és ez nem utolsósorban azzal függ össze, hogy a rómaiak képtelenek voltak a birodalomba benyomuló számos nem római befogadására és integrációjára. Nyilvánvalóan semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a gótok, frankok, vandálok, hunok és más népcsoportok vándorlásai, amelyek gyakorisága és intenzitása egyaránt megjósolhatatlan és irányíthatatlan volt, miközben katonai átütő erejük folytonosan növekedett, alapvetően hozzájárultak az egész válság elmélyüléséhez.

Mindezen megfontolások és a megfontolhatatlan elemek dacára persze azért megengedhető, sőt szükséges (mi több, gyümölcsöző is), hogy látószögünket ne szűkítsük be a bukásra és az összeomlásra, hanem tekintetünket az utóhatásokra és a folytonosságra is ráirányítsuk, minthogy sosincs a történelemben zérus pont, így 476 sem volt az. Mai perspektívánkból nézve az ókor hatástörténetének vizsgálata egyet jelent saját európai előzményünk keresésével, hiszen az emberi élet és gondolkodás szinte minden területén fellelhetők olyan vonalak és nyomok, amelyek az ókor virágkorától a késő ókoron át a középkorba és az újkorba vezetnek. Ebben a folyamatban a keresztény Európa volt a hagyomány őrzésének legfontosabb színtere. Még a 19. és 20. század nyelvén és építészetében, irodalmában és művészetében, filozófiájában és államelméletében is mindenütt érvényes a kijelentés, hogy „az ókor mindenütt ott van”. A közvetítés, átadás és továbbélés szempontjából meghatározó jelentőségű volt a keresztény egyház. A pápaság intézménye mindmáig Róma püspökének a „világ első városának” egyházi fejeként és Szent Péter utódjaként a késő ókorban gyökerező kiemelt szerepén alapul. Már az 5. és 6. század átmeneti időszakában is számos késő ókori, sokféle tekintetben politikai, társadalmi és kulturális hatalomnak számító püspök tette lehetővé az ókori (városi) civilizáció továbbélését, különösen Dél-Galliában, Burgundiában és Provence-ban, és a középkori kolostorok könyvtáraiban, mint ahogyan a *sacerdotium* és az *imperium* közötti feszültségekkel teli, évszázadokon át tartó konfliktusban is továbbélt az ókor. Az antik múlt letagadhatatlan jelenlétét a mai európaiak számára a települések folytonossága testesíti meg legszembeötlőbb módon. Nemcsak az épületmaradványok, hanem a települések elrendezése és városaink úthálózata is gyakran közvetlenül az ókori struktúrákig nyúlik vissza, s a

névadásban is nyomon követhetők ezek a vonalak. Így jött létre, hogy a nevesebb példáktól eltekintsünk, a középkori Xanten egy késő ókori temető (*ad sanctos*, azaz „a szenteknél”) körzetében. A szó legszorosabb értelmében véve, mind anyagi, mind szellemi tekintetben az ókor alapjain élünk. Különösen igaz ez az európai jogállamra, amely a római jog kialakulása és kodifikációja nélkül elképzelhetetlen volna.

Még sok területen folytathatnánk az ókor nyomainak keresését az európai legújabb korban, és kétségkívül gazdag eredménnyel járnánk. Meglehet, hogy ki-ki álláspontjától és érdekeitől függően más és más választ ad eltérő hangsúllyal arra a minden generáció által újból felteendő kérdésre, hogy mi lenne Európa a klasszikus ókor nélkül, ám egyben valamennyi válasz óhatatlanul meg kell egyezzen: az ókor nélkül Európa „nem lenne az, ami lett” (Alexander Demandt).

Időrendi táblázat

284–305	Diocletianus, 1. tetrarchia
286	Maximianus <i>augustus</i>
293	I. Constantius Chlorus és Galerius <i>caesarok</i>
296–298	Felkelések Egyiptomban
301	Pénzreform és árrendelet
303	A keresztényüldözés kezdete
305	Diocletianus és Maximianus lemondása; 2. tetrarchia
306	I. Constantius Chlorus halála; Constantinus <i>caesar</i> ; 3. tetrarchia; Maxentius trón bitorlása Rómában
308	4. tetrarchia; Galerius és Licinius <i>augustusok</i>
310	Constantinus <i>augustus</i>
311	Türelmi rendelet (április) és Galerius halála (május)
312	Mulvius-hídi csata
313	Megegyezés Mediolanumban Licinius és Constantinus között
325	1., nicaei egyetemes zsinat
330	Konstantinápoly felavatása
332	Constantinus szövetséget köt a gótokkal
337	Constantinus halála; új <i>augustusok</i> : II. Constantius, Constans; II. Constantinus
340	II. Constantinus halála
350	Constans halála és Magnentius trónbitorlása
351–354	Gallus <i>caesar</i>
353	Magnentius halála
355	Iulianus <i>caesar</i>
357	Iulianus alemannok feletti győzelme Argentoraténál
361	II. Constantius halála

361–363	Iulianus (egyedüli) <i>augustus</i>
363–364	Iovianus <i>augustus</i>
364–375	I. Valentinianus <i>augustus</i>
367–383	Gratianus <i>augustus</i>
374–397	Ambrosius Mediolanum püspöke
375–392	II. Valentinianus <i>augustus</i>
378	Hadrianopoliszi csata
379–395	I. Theodosius <i>augustus</i>
382	I. Theodosius szövetséget köt a gótokkal
382–384	A Victoria-oltár körüli vita
383–408	Arcadius <i>augustus</i> (keleten)
391	A pogány kultuszok betiltása
391–408	Stilicho hadvezér
391/95–	I. Alarich a nyugati gótok királya
410	Eugenius trónbitorlása
	Honorius <i>augustus</i> (nyugaton)
	Iohannész Khrüszosztomosz Konstantinápoly püspöke
	II. Theodosius <i>augustus</i> (keleten)
	Alarich és a nyugati gótok elfoglalják Rómát
	Tolosai nyugati gót birodalom
	II. Valentinianus <i>augustus</i> (nyugaton)
	Aëtius hadvezér (nyugaton)
	Geiserich a vandálok királya
	A vandálok elfoglalják Africát
	Asparius hadvezér (keleten)
	Attila a hunok királya
438	A <i>Codex Theodosianus</i> kiadása
440–461	I. Nagy Leó pápa Rómában
450–457	Marcianus <i>augustus</i> (keleten)
451	Catalaunumi csata; 4., khalkédóni egyetemes zsinat
455	Rómát fosztogatják a vandálok
456–472	Ricimer hadvezér (nyugaton)
457–474	I. Leó <i>augustus</i> (keleten)
467–472	Anthemius <i>augustus</i> (nyugaton)

- 474 Iulius Nepos *augustus* (nyugaton)
- 475 Iulius Nepos trónfosztása és száműzése
- 475–476 Romulus Augustulus *augustus* (nyugaton)
- 476 Odoaker megfosztja trónjától Romulust és Italia királya lesz (493-ig)
- 480 Iulius Nepos halála Dalmáciában
- 481–511 Klodvig a frankok királya
- 491–518 Anastasius *augustus* (keleten)
- 493–526 Nagy Theoderich a keleti gótok és az itáliai népek királya
- 507 Klodvig vezetésével legyőzik a frankok a II. Alarich vezette nyugati gótokat
- 518–527 I. Iustinus *augustus* (keleten)
- 527–565 Iustinianus *augustus* (keleten)
- 529 Az athéni akadémia bezáratása
- 533 Belisar elfoglalja a vandálok birodalmát Afrikában
- 534 A Codex Iustinianus kiadása
- 535–552 Belisar és Narses visszafoglalják Rómát és Italiát
- 568 A langobárdok Italiában

Irodalomjegyzék

Források

- Ammianus Marcellinus: *Róma története*. Fordította Szepesy Gyula. Budapest, 1993.
- Borhy László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003.
- Erdő Péter (szerk.): *Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században)*. Budapest, 1983.
- Euszebiosz: *Egyháztörténet*. Fordította Baán István. Budapest, 1983.
- Hydatius: *Chronica* (379/469). Fordította Széli Gábor. Szeged, 2005.
- Iordanes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Kiss Magdolna gondozásában. Pécs, 2002
- Iustinianus császár *Institutiói*. Fordította ifj. Mészöly Gedeon. Budapest, 1939/1991.
- Mezey László (szerk.): *Róma utódai*. Budapest, 1986.
- Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb. A görög és római történelem forrásai*. Budapest, 1998.
- Prokopios: *Titkos történet*. Fordította Kapitánffy István. Budapest, 1984.
- Révay József (szerk.): *A császári Róma*. Budapest, 1981.
- Sevillai Izidor: *A gótok története*. Székely Magdolna gondozásában. Szeged, 1998.
- Szókratész *Egyháztörténete*. Fordította Baán István. Budapest, 1984.
- Vanyó László (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Budapest, 1984.

Szakirodalom

- Adamik Tamás: *Római irodalom a késő császárkorban*. Budapest, 1996.
- Alföldi András: *Magyarország népei és a Római Birodalom*. Budapest, 2004.
- Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet*. Budapest, 2000.
- Chadwick, Henry: *A korai egyház*. Budapest, 1999.

Ferenczy Endre–Maróti Egon–Hahn István: *Az ókori Róma története*. Budapest, 1992.

Foss, Clive – Magdalino, Paul: *Róma és Bizánc*. Budapest, 1990.

Goldsworthy, Adrian: *A római hadsereg története*. Fordította Endreffy Loránd. Budapest, 2004.

Grant, Michael: *Róma császárai*. Fordította Borhy László. Budapest, 1996.

Herrmann, Georgina: *Perzsa reneszánsz*. Budapest, 1998.

Irmscher, Johannes (szerk.): *Antik lexikon*. Budapest, 1997.

Kádár Zoltán–Németh György–Cs. Tompos Erzsébet: *A Hagia Szophia*. Budapest, 1987.

Krawczuk, Aleksander: *Nagy Konstantin*. Budapest, 1981.

Mócsy András: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest, 1975.

Németh György (szerk.): *Római történeti kézikönyv*. Budapest, 2001.

Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest, 1980.

Wallis, R. T.: *Az új platonizmus*. Budapest, 2002.

A képek forrása

- 1., 5. ábra: rajz: Gertrud Seidensticker, Berlin
- 2., 3., 4. ábra: Deutsches Archáologisches Institut, Róma, a negatívok számai: 1545,1952.30 (Berenson prof.), 77.1641 (Rossa)
6. ábra: H. Beck/R. C. Bol (szerk.), *Spatantike und frühes Christentum* (Liebighaus, Museum Alter Plastik, Frankfurt am Main)
7. ábra: Victoria & Albert Museum, London
8. ábra: Deutsches Archáologisches Institut, Isztambul
9. ábra: Firatli, Isztambul
10. ábra: Archiv für Kunst und Geschichte, Berlin

Megjegyzések

[[← 1](#)]

Hacsak másként nem jelöljük, a kötetben az összes évszám Kr. u.

Table of Contents

- [1. A késő ókor mint kései és korai időszak](#)
- [2. Diocletianus és a tetrarchia \(284–305\): Újrakezdés](#)
- [3. Nagy Constantinus \(306—337\): Áttörés és kitörés](#)
- [4. Constantinus fiai \(337–361\): Hátralépések](#)
- [5. Iulianus \(361–363\): Grandiózus kudarc](#)
- [6. I. Valentinianus és Valens \(364–378\): Átmenet és kezdet](#)
- [7. Nagy Theodosius \(379–395\): Az egység vége?](#)
- [8. I. Theodosiustól Theoderichig \(395–526\): A Nyugatrómai Birodalom vége](#)
- [9. I. Theodosiustól Iustinianusig \(395–565\): Rómából Bizáncba](#)
- [10. Vég és kezdet: Úton Európába](#)
- [Időrendi táblázat](#)
- [Irodalomjegyzék](#)
- [Megjegyzések](#)

Table of Contents

- [1. A késő ókor mint kései és korai időszak](#)
 - [2. Diocletianus és a tetrarchia \(284–305\): Újrakezdés](#)
 - [3. Nagy Constantinus \(306—337\): Áttörés és kitörés](#)
 - [4. Constantinus fiai \(337–361\): Hátralépések](#)
 - [5. Iulianus \(361–363\): Grandiózus kudarc](#)
 - [6. I. Valentinianus és Valens \(364–378\): Átmenet és kezdet](#)
 - [7. Nagy Theodosius \(379–395\): Az egység vége?](#)
 - [8. I. Theodosiustól Theoderichig \(395–526\): A Nyugatrómai Birodalom vége](#)
 - [9. I. Theodosiustól Iustinianusig \(395–565\): Rómából Bizáncba](#)
 - [10. Vég és kezdet: Úton Európába](#)
- [Időrendi táblázat](#)
- [Irodalomjegyzék](#)
- [Megjegyzések](#)

